

atha navamo'dhyāyaḥ

Verse 1

श्रीभगवान् उवाच
इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

śrī-bhagavān uvāca

idaṁ tu te guhyatamaṁ pravakṣyāmy anasūyave |
jñānaṁ vijñāna-sahitaṁ yaj jñātvā mokṣyase 'śubhāt ||1||

śrīdharah –

pareśaḥ prāpyate śuddha-bhaktyeti sthitam aṣṭame |
navame tu tad-aiśvaryaṁ atyāścaryaṁ prapañcyate ||

evaṁ tāvat saptamāṣṭamayoh svīyaṁ pārameśvaraṁ tattvaṁ bhaktyaiva sulabhaṁ
nānyathā ity uktvā idānīm acintyaṁ svakīyaṁ aiśvaryaṁ bhakteś cāsādhāraṇaṁ
prabhāva`aprapañcayīṣyan bhagavān uvāca idam iti | viśeṣeṇa jñāyate`neneti vijñānam
upāsanam | tat-sahitaṁ jñānam īśvara-viṣayam | idaṁ tv anusūyave punaḥ punaḥ sva-
māhātmyam evopadiśatīty evaṁ parama-kāruṇike mayi doṣa-drṣṭi-rahitāya | tubhyaṁ
vakṣyāmi | tu-śabdo vaiśiṣṭye ||1||

madhusūdanaḥ – pūrvādhyāye mūrdhany anāḍī-dvārakeṇa hṛdaya-kaṇṭha-bhrū-
madhyādi-dhāraṇā-sahitena sarvendriya-dvāra-saṁyama-guṇakena yogena
svecchayotkrānta-prāṇasyārcir-ādi-mārgeṇa brahma-lokaṁ prayātasya tatra samyag-
jñānodayena kalpānte para-brahma-prāpti-lakṣaṇā krama-muktir vyākhyātā | tatra
cānenaiva prakāreṇa muktir labhyate nānyathety āśaṅkya— **ananya-cetāḥ satatam yo
mām smarati nityaśaḥ | tasyāham sulabhaḥ** ity ādinā bhagavat-tattva-vijñānāt sāksān
mokṣa-prāptir abhihitā | tatra cānanyā bhaktir asādhāraṇo hetur ity uktam **puruṣaḥ sa
paraḥ pārtha bhaktyā labhyas tv ananyayā** iti | tatra pūrvokta-yoga-dhāraṇā-pūrva-
prāṇotkramaṇārcir-ādi-mārge-gamana-kāla-vilambādi-kleśam antareṇaiva sāksān
mokṣa-prāptaye bhagavat-tattvasya tad-bhakteś ca vistareṇa jñāpanāya navamo'dhyāya
ārabhyate | aṣṭame dhyeya-brahma-nirūpaṇena tad-dhyāna-niṣṭhasya gatiḥ uktā |
navame tu jñeya-brahma-nirūpaṇena jñāna-niṣṭhasya gatiḥ ucyata iti saṅkṣepaḥ | tatra
vakṣyamāṇa-jñāna-stuty-arthās trīn ślokān |

idaṁ prāg bahudhoktam agre ca vakṣyamāṇam adhunocyamānaṁ jñānaṁ śabda-
pramāṇakaṁ brahma-tattva-viṣayakaṁ te tubhyaṁ pravakṣyāmi | tu-śabdaḥ
pūrvādhyāyoktād dhyānāj jñānasya vilakṣaṇyam āha | idam eva samyag-jñānaṁ
sāksān mokṣa-prāpti-sādhanaṁ na tu dhyānaṁ tasyājñānānivartakatvāt | tat tv

antaḥkaraṇa-śuddhi-dvāredam eva jñānaṁ sampādyā krameṇa mokṣaṁ janayatīty
uktam |

kīdrśaṁ jñānaṁ guhyatamaṁ gopaṇīyatamaṁ atirahasyatvāt | yato vijñāna-sahitaṁ
brahmānubhava-paryantam | īdrśam atirahasyam apy ahaṁ śiṣya-guṇādhiḥyād
vaksyāmi tubhyam anasūyave | asūyā guṇeṣu doṣa-dṛṣṭis tad-āviṣkaraṇādi-phalā |
sarvadāyam ātmaśvarya-khyāpanenātmānaṁ praśamsati mat-purastād ity evaṁ rūpā
tad-rahitāya | anenārjuava-saṁyamāv api śiṣya-guṇau vyākhyātau | punaḥ kīdrśaṁ
jñānaṁ yaj jñātvā prāpya mokṣyase sadya eva saṁsāra-bandhanād aśubhāt sarva-
duḥkha-hetoḥ ||1||

viśvanāthaḥ ---

ārādhyatve prabhor dāsair aiśvaryaṁ yad apekṣitam |
tat śuddha-bhakter utkarṣaś cocyate navame sphuṭam ||

karma-jñāna-yogādibhyaḥ sakāśāt bhakter eve utkarṣaḥ | sā ca bhaktiḥ pradhānībhūtā
kevalā ceti saptamāṣṭamayor uktam | tatrāpi kevalāyā atiprabalāyā jñānavad
antaḥkaraṇa-śuddhy-ādy-anapekṣinyā bhakteḥ spaṣṭatayā eva sarvotkarṣaḥ | tasyām
apekṣitam aiśvaryaṁ ca vaktuṁ navamo'dhyāya ārabhyate | sarva-śāstra-sāra-bhūtasya
gītā-śāstrasyāpi madhyam adhyāya-ṣaṭkam eva sāram | tasyāpi madhyamau navama-
daśamāv eva sārāv ity ato'tra nirūpayiṣyamāṇam arthaṁ stauti idam tv iti tribhiḥ |

dvitīya-trtīyādhyāyādiṣu yad uktam mokṣopayogi-jñānaṁ guhyam | saptamāṣṭamayor
mat-prāpty-upayogi-jñānaṁ jñāyate'nena bhagavat-tattvam iti jñānaṁ bhakti-tattvam
guhyataram | atra tu kevala-śuddha-bhakti-lakṣaṇaṁ jñānaṁ guhyatamaṁ
prakarṣeṇaiva tubhyaṁ vaksyāmi | atra tu jñāna-śabdena bhaktir avāśyaṁ vyākhyeyā,
na tu prathama-ṣaṭkokaṁ prasiddhaṁ jñānam | para-śloke'vyayam anaśvaram iti
viśeṣaṇa-dānād guṇātītatva-lābhād guṇātītā bhaktir eva | na tu jñānam, tasya
sāttvikatvāt | [āsraddadhānāḥ puruṣā dharmasyāsya](#) ity agrima-śloke dharma-śabdenāpi
bhaktir evocytate | anasūyave'matsarāyety anyo'pīdam amatsarāyaivopadiśed iti vidhir
vyañjitaḥ | vijñāna-sahitaṁ mad-aparokṣānubhava-paryantam ity arthaḥ | aśubhāt
saṁsārād bhakti-pratibandhakād antarāyād vā ||1||

baladevaḥ –

bhakty-uddīpti-karaṁ svasya pāramaiśvaryaṁ adbhutam |
sva-bhakteś ca mahotkarṣaṁ navame harir ūcivān ||

vijñānānanda-ghano'saṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-ratnālayaḥ sarveśvaro'haṁ śuddha-
bhakti-sulabha iti saptamādibhyām abhidhāyedanīm bhakter uddīpakaṁ nijaiśvaryaṁ
tasyaḥ prabhāva'acābhidhāsyann ādau tāṁ stauti idam iti tribhiḥ | idam jñānaṁ mat-
kīrtanādi-lakṣaṇa-bhakti-rūpam | paratra [dharmasyāsya](#) ity ukteḥ | kīrtanādeś cic-
chakti-vṛttitvāt | jñāyate'nena iti nirukteś ca | tat kila guhyatamaṁ | dvitīyādāv
upadiṣṭam mad-aiśvarya-jñānaṁ guhyataram ity arthaḥ | navamādāv upadeśyaṁ tu

kevala-bhakti-lakṣaṇam idam jñānam guhyatamam ity arthaḥ | tac ca vijñāna-sahitam
mad-anubhavāvasānam te vakṣyāmi | kīdrśāyety āha anasūyava iti | mad-guṇeṣu
doṣāropa-rahitāya durgamasya sva-rahasyaśānukampayopadeṣṭari mayi nijaiśvarya-
prakhyāpanenātmānam praśamsasīti doṣa-drṣṭi-sūnyāyety arthaḥ | tenānyo'py etad
anasūyam prati brūyād iti darśitam | yaj jñātvā tvam aśubhāt saṁsārān mokṣyase ||1||

Verse 2

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

rāja-vidyā rāja-guhyam pavitram idam uttamam |
pratyakṣāvagamam dharmyam susukham kartum avyayam ||2||

śrīdharah – kim ca rājavidyety | idam jñānam rāja-vidyā vidyānām rājā | rāja-guhyam
guhyānām ca rājā | vidyāsu gopyeṣu ca atirahasyam śreṣṭham ity arthaḥ | rāja-
dantādītvād upasarjanasya paratvam | rājñām vidyā rājñām guhyam iti vā | uttamam
pavitram idam atyanta-pāvanam | jñāninām pratyakṣāvagamam ca | pratyakṣaḥ
spaṣṭo'vagamo'vabodho yasya tat pratyakṣāvagamam | drṣṭa-phalam ity arthaḥ |
dharmyam dharmād anapetam | vedokta-sarva-dharma-phalatvāt | kartum ca
susukham kartum śakyam ity arthaḥ | avyayam cākṣaya-phalatvāt ||2||

madhusūdanah – punas tadābhimukhyāya taj-jñānam stauti rājeti | rāja-vidyā
sarvāsām vidyānām rājā sarvāvidyānāśakatvāt | vidyāntarasyāvīdyaika-deśa-virodhitvāt
| tathā rāja-guhyam sarveṣām guhyānām rājā | aneka-janma-kṛta-sukṛta-sādhyatvena
bahubhir ajñātāt | rāja-dantādītvād upasarjanasya para-nipātaḥ | pavitram idam
uttamam prāyaścittair hi kimcid ekam eva pāpam nivartyate | nivṛtam ca tat-sva-
kāraṇe sūkṣma-rūpeṇa tiṣṭhaty eva | yataḥ punas tat-pāpam upacinoti puruṣaḥ | idam
tv aneka-janma-sahasra-sañcitānām sarveṣām api pāpānām sthūla-sūkṣmāvasthānām
tat-kāraṇasya cājñānasya ca sadya evocchedakam | ataḥ sarvottamam pāvanam idam
eva |

na cātīndriye dharma ivātra kasyacit sandehaḥ svarūpataḥ phalataś ca pratyakṣatād ity
āha pratyakṣāvagamam avagamyate, nety avagamo mānam avagamyate prāpyata ity
avagamaḥ phalam pratyakṣāvagamam mānam asmīn iti svarūpataḥ sāksi-
pratyakṣatvam | pratyakṣo'vagamo'syeti phalataḥ sāksi-pratyakṣatvam | mayedaṁ
viditvam ato naṣṭam idānīm atra mamājñānam iti hi sārvalaukikaḥ sāksya-anubhavaḥ |

evam lokānubhava-siddhatve'pi taj-jñānam dharmyam dharmād anapetam aneka-
janma-sañcita-niṣkāma-dharma-phalam | tarhi duḥsampādam syān nety āha |
susukham kartum gurūpadarśita-vicāra-sahakṛtena vedānta-vākyena sukkena kartum
śakyam na deśa-kālādi-vyavadhānam apekṣate pramāṇa-vastu-paratantratvāj jñānasya |
evam anāyāsa-sādhyatve svalpa-phalatvam syād atyāyāsa-sādhyānām eva karmaṇām

mahā-phalatva-darśanād iti nety āha avyayam | evam anāyāsa-sādhyasyāpy asya phalato vyahto nāstīty avyayam akṣaya-phalam ity arthaḥ | karmaṇā tv atimahatām api kṣayi-phalatvam eva **yo vā etad akṣaram gārgy aviditvāsmil loke juhōti yajate tapas tapyate bahūni varṣa-sahasrāṇy antavad evāsyā tad bhavati** iti [BAU 3.7.10] śruteḥ | tasmāt sarvotkr̥ṣṭatvāc chraddheyam evātma-jñānam ||2||

viśvanāthaḥ --- kim ca | idam jñānam rāja-vidyā vidyā upāsanā vividhā eva bhaktayaḥ tāsām rājā | rāja-dantāditvād para-nipātaḥ | guhyānām rājeti bhakti-mātram evātiguhyaṁ tasya bahuvihasyāpi rājā iti atiguhyatamam | pavitram idam iti sarva-pāpa-prāyaścittatvāt tvam padārtah-jñānāc ca sakāśād api pāvitrīya-karam | **aneka-janma-sahasra-sañcitānām sarveṣām api pāpānām sthūla-sūkṣmāvasthānām tat-kāraṇasya cājñānasya ca sadya evocchedakam | ataḥ sarvottamam pāvanam idam eva** iti madhusūdana sarasvatīpādāḥ | pratyakṣa evāvagamo'nubhavo yasya tat |

**bhaktiḥ pareśānubhavo viraktir
anyatra caiṣa trika eka-kālah |
prapadyamānasya yathāśnataḥ syus
tuṣṭiḥ puṣṭiḥ kṣud-apāyo 'nu-ghāsam** || [BhP 11.2.42]

ity ekādaśoketh pratipadam eva bhajanānurūpa-bhagavad-anubhava-lābhāt | dharmyaṁ dharmād anapetaṁ sarva-dharmākaraṇe'pi sarva-dharma-siddheḥ –

**yathā taror mūla-niṣecanena
tṛpyanti tat-skandha-bhujopasākhāḥ |
prāṇopahārāc ca yathendriyāṇām
tathaiva sarvārhaṇam acyutejyā** || [BhP 4.31.14] iti nāradokteḥ |

kartum susukham iti karma-jñānādāv iva nātra ko'pi kāra-vān-mānasa-kleśātīśayaḥ śravaṇa-kīrtanādi-bhakteḥ śrotrādīndriya-vyāpāra-mātratvāt | avyayaṁ karma-jñānādivan na naśvaram nirguṇatvāt ||2||

baladevaḥ – rāja-vidyeti | vidyānām śāṅḍilya-vaiśvānara-daharādi-śabda-pūrvāṇām rājā rāja-vidyā | guhyānām jīvātma-yāthātmyādi-rahasyānām rājā rāja-guhyaṁ idam bhakti-rūpaṁ jñānam | **rāja-dantāditvād upasarjanasya para-nipātaḥ** | tathātve pratipādayitum viśinaṣṭi – uttamam pavitram liṅga-deha-paryanta-sarva-pāpa-prasamanāt | yad uktaṁ **pādme**—

**aprārabdha-phalam pāpaṁ kūṭam bijaṁ phalonmukham |
kramaiva praliyante viṣṇu-bhakti-ratātmanām** || iti |

kramo'tra parṇa-śataka-vedhavad bodhyaḥ | pratyakṣāvagamam avagamyata ity avagamo viśayaḥ | sa yasmin pratyakṣe'sti śravaṇādike'bhyastyamāne tasmims tad-viśayaḥ puruṣottamo'ham āvirbhavāmi | evam āha sūtrakārah – **prakāśāc ca karmaṇy abhyāsāt** iti | dharmyaṁ dharmād anapetaṁ guru-śuśrūṣādi-dharmair nityam puṣyamāṇam | śrutīś ca **ācāryavān puruṣo veda** ity ādyā |

kartum̐ susukham̐ sukha-sādhyam | śrotrādi-vyāpāra-mātratvāt tulasī-pātrāmbu-
culuka-mātropakaraṇatvāc ca | avyayam avināśi-mokṣe'pi tasyānuvṛtteḥ | evam̐
vakṣyati **bhaktiā mām̐ abhijānāti** ity ādinā | karma-yogādikaṃ tu nedṛsam ato'sya rāja-
vidyātvam | tatrāhuḥ rājñām̐ vidyā, rājñām̐ guhyam̐ iti rājñām̐ ivodāra-cetasām̐
kāruṇikānām̐ iva divam̐ api tucchīkurvatām̐ iyaḥ vidyā na tu śīghram̐ putrādi-lipsayā
devān̐ abhyarcatām̐ dīna-cetasām̐ karminām̐ | rājāno hi mahāratnādi-sampad apy
anīhnuvānāḥ sva-mantram̐ yathātiyatnān̐ nihnūyate tathānyām̐ vidyām̐ anīhnuvānā
mad-bhaktā etām̐ atiyatnān̐ nihnūvīrann̐ iti | samānam̐ anyat ||2||

Verse 3

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

aśraddadhānāḥ puruṣā dharmasyāsyā param̐tapa |
aprāpya mām̐ nivartante mṛtyu-saṃsāra-vartmani ||3||

śrīdharah – nanv̐ evam̐ asyātisukaratve ke nāma saṃsāriṇaḥ syuḥ | tatrāha
aśraddadhānā ity | asya bhakti-sahita-jñāna-lakṣaṇasya | dharmasyeti karmaṇi ṣaṣṭhī |
imaṃ dharmam̐ aśraddadhānā āstikyenāsvīkurvanta upāyāntarair̐ mat-prāptaye kṛta-
prayatnā api mām̐ aprāpya mṛtyu-yukte saṃsāra-vartmani nimitte nivartante | mṛtyu-
vyāpte saṃsāra-mārgē paribhramantīty arthaḥ ||3||

madhusūdanaḥ – evam̐ asya sukaratve sarvotkṛṣṭatve ca sarve'pi kuto'tra na
pravartante, tathā ca na ko'pi saṃsārī syād̐ ity ata āha aśraddadhānā ity | asyātma-
jñānākhyasya dharmasya svarūpe sādhanē phale ca śāstra-pratipādite'pi aśraddadhānā
veda-virodhi-kuhetu-darśana-dūṣitāntaḥkaraṇatayā prāmāṇyam̐ amanyamānāḥ pāpa-
kāriṇo'sura-sampadam̐ ārūḍhāḥ sva-mati-kalpitenopāyena katham̐cid̐ yatamānā api
śāstra-vihitopāyābhāvād̐ aprāpya mām̐ mat-prāpti-sādhanam̐ apy alabdhvā nivartante
niścayena vartante | kva mṛtyu-yukte saṃsāra-vartmani sarvadā janana-maraṇa-
prabandhena nāraki-tiryag-ādi-yoniṣv̐ eva bhramantīty arthaḥ ||3||

viśvanāthaḥ --- nanv̐ evam̐ asyātisukha-karatve sati ko nāma saṃsārī syāt | tatrāha
aśraddadhānā ity | asyeti karmaṇi ṣaṣṭhī ārṣi | imaṃ dharmam̐ aśraddadhānāḥ śāstra-
vākyaiḥ pratipāditam̐ bhakteḥ sarvotkarṣam̐ stuty-artha-vādam̐ eva manyamānā
āstikyena na svīkurvanti ye, ta upāyāntarair̐ mat-prāptaye kṛta-prayatnā api mām̐
aprāpya mṛtyu-vyāpte saṃsāra-vartmani nitarām̐ atīśayena vartante ||3||

baladevaḥ -- nanv̐ evam̐ sukare dharme sthite na ko'pi saṃsāred̐ ity cet tatrāha
aśraddadhānā ity | dharmasyeti karmaṇi ṣaṣṭhī | imaṃ mad-bhakti-lakṣaṇam̐ dharmam̐
śruty-ādi-prasiddha-prabhāvam̐ apy aśraddadhānā dṛḍha-viśvāsena tam̐ agrhṇataḥ
stuti-mātram̐ evaitad̐ ity ye manyante, te mat-prāptaye sādhanāntarāṇy̐ anutiṣṭhanto'pi
bhakti-avaheḥlanān̐ mām̐ aprāpya mṛtyu-yukte saṃsāra-vartmani nitarām̐ vartante ||3||

Verse 4

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

mayā tatam idam sarvam jagad avyakta-mūrtinā |
mat-sthāni sarva-bhūtāni na cāham teṣv avasthitaḥ ||4||

śrīdharah – tad evam vaktavyatayā prastutasya jñānasya stutyā śrotāram abhimukhīkṛtya tad eva jñānam kathayati mayeti dvābhyām | avyaktā'tindriyā mūrṭiḥ svarūpaṁ yasya | tādr̥ṣena mayā kāraṇa-bhūtena sarvam idam jagat tataṁ vyāptam | **tat sr̥ṣṭvā tad evānuprāviśat** ity ādi śruteḥ | ataeva kāraṇa-bhūte mayi tiṣṭhantīti mat-sthāni sarvāṇi bhūtāni carācarāṇi | evam api ghaṭādiṣu kāryeṣu mṛṭṭikeva teṣu bhūteṣu nāham avasthitaḥ | ākāśavad asaṅgatvāt ||4||

madhusūdanah – tad evam vaktavyatayā pratijñātasya jñānasya vidhi-mukhenetara-niṣedha-mukhena ca stutyābhimukhīkṛtam arjunam prati tad evāha dvābhyām mayeti | idam jagat sarvam bhūta-bhautika-tat-kāraṇa-rūpaṁ dr̥ṣya-jātam mad-ajñāna-kalpitaṁ māyādhiṣṭhānena paramārtha-satā sad-rūpeṇa sphuraṇa-rūpeṇa ca tataṁ vyāptam rajju-khaṇḍeneva tad-ajñāna-kalpitaṁ sarpa-dhārādi | tvayā vāsudevena paricchinnena sarvam jagat katham vyāptam pratyakṣa-virodhād iti nety āha avyaktā sarva-karaṇāgocarībhūtā sva-prakāśadvaya-caitanya-sad-ānanda-rūpā mūrtir yasya tena mayā vyāptam idam sarvam na tv anena dehenety arthaḥ | ata eva santīva sphurantīva mad-rūpeṇa sthitāni mat-sthāni sarva-bhūtāni sthāvarāṇi jaṅgamāni ca | paramārthatas tu na ca naivāham teṣu kalpiteṣu bhūtesv avasthitaḥ kalpitākalpitayoḥ sambandhāyogāt | ataevoktam yatra yad adhyastam tat-kṛtena guṇena doṣeṇa vānu-mātreṇāpi na sa sambadhyata iti ||4||

viśvanāthah --- yad dāsya-bhaktāv etan-mātram mad-aīsvarya-jñānam mad-bhaktair apekṣitavyam ity āha saptabhiḥ | avyaktā'tindriyā mūrṭiḥ svarūpaṁ yasya tena mayā kāraṇa-bhūtena sarvam idam jagat tataṁ vyāptam | ataeva mat-sthāni mayi kāraṇa-bhūte pūrṇa-caitanya-svarūpe sthitāni sarvāṇi bhūtāni carācarāṇi santi | evam api ghaṭādiṣu sva-kāryeṣu mṛgādivatteṣu bhūteṣu nāham avasthito'saṅgatvāt ||4||

baladevah – atha sva-bhakty-uddīpakam adbhuta-svaiśvaryam āha mayeti | avyaktā indriyāgrāhyā mūrṭiḥ svarūpaṁ yasya tena mayā sarvam idam jagat tataṁ dhartuṁ niyantum ca vyāptam | ataeva sarvāṇi carācarāṇi bhūtāni vyāpake dhārake niyāmake ca mayi sthitāni bhavantīti teṣāṁ sthitis tad-adhīnā nety arthaḥ | iha nikhila-jagad-antaryāminā svāmsenāntaḥ pravīśya niyacchāmi dadhāmi cety uktam | āha caivam śrutiḥ **yaḥ pṛthivyām tiṣṭhat** ity ādinā | ihāpi vakṣyati **viṣṭabhyāham idam kṛtsnam** ity ādi ||4||

Verse 5

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन् न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

na ca mat-sthāni bhūtāni paśya me yogam aiśvaram |
bhūta-bhṛn na ca bhūta-stho mamātmā bhūta-bhāvanaḥ ||5||

śrīdharaḥ – kim ca na ceti | na ca mayi sthitāni bhūtāni | asaṅgatvād eva mama | nanu tarhi vyāpakatvam āśrayatvam ca pūrvoktaṁ viruddham ity āśaṅkyāha paśyete | me mama aiśvaryam asādhāraṇaṁ yogaṁ yuktim aghaṭana-ghaṭanā-cāturyaṁ paśya | mādiya-yoga-māyā-vaibhavasāvīrtakṛtyatvān na kiñcid viruddham ity arthaḥ | anyad apy āścaryaṁ paśyete āha bhūteti | bhūtāni bibharti dhārayatīti bhūta-bhṛt | bhūtāni bhāvayati pālayatīti bhūta-bhāvanaḥ | evaṁ bhūto'pi mamātmā param svarūpaṁ bhūta-stho na bhavatīti | ayaṁ bhāvaḥ – yathā dehaṁ bibhṛat pālayaṁś ca jīvo'haṅkāreṇa tat-saṁśliṣṭas tiṣṭhaty evaṁ ahaṁ bhūtāni dhārayan pālayann api teṣu na tiṣṭhāmi | nirahaṅkāratvād iti ||5||

madhusūdanaḥ – ataeva na ceti | diviṣṭha ivāditye kalpitāni jala-calanādīni mayi kalpitāni bhūtāni paramārthato mayi na santi | tvam arjunaḥ prākṛtīm maṇuṣya-buddhiṁ hitvā paśya paryālocaya me yogaṁ prabhāvam aiśvaram aghaṭana-ghaṭanā-cāturyaṁ māyāvina iva mamāvalokayete arthaḥ | nāhaṁ kasyacid ādheyo nāpi kaasyacid ādhāras tathāpy ahaṁ sarveṣu bhūteṣu mayi ca sarvaṇi bhūtānīti mahatīyaṁ māyā | yato bhūtāni sarvaṇi kāryāṇy upādānatayā bibharti dhārayati poṣayatīti ca bhūta-bhṛt | bhūtāni sarvaṇi kartṛtayotpādayatīti bhūta-bhāvanaḥ | evaṁ abhinna-nimittopādāna-bhūto'pi mamātmā mama parmaārtha-svarūpa-bhūtaḥ sac-cid-ānanda-ghano'saṅgādvitīya-svarūpatvāc ca bhūta-sthaḥ paramārthato na bhūta-sambandhī svapna-dṛg iva na paramārthataḥ sva-kalpita-sambandhīty arthaḥ | mamātmeti rāhoḥ śira itivat kalpanayā ṣaṣṭhī ||5||

viśvanāthaḥ --- tata eva mayi sthitāny api bhūtāni na mat-sthāni mamāsaṅgatvād eveti bhāvaḥ | nanu tarhi tava jagad-vyāpakatvam jagad-āśrayatvam ca pūrvoktaṁ viruddham ity āha paśya me yogam aiśvaram asādhāraṇaṁ yogaiśvaryam aghaṭita-ghaṭanā-cāturya-mayam | anyad apy āścaryaṁ paśyete āha bhūtāni bibharti dhārayatīti bhūta-bhṛt | bhūtāni bhāvayati pālayatīti bhūta-bhāvanaḥ | evaṁ bhūto'pi mamātmā bhūta-stho na bhavatīti mameti bhagavati deha-dehi-vibhāgābhāvāt | rāhoḥ śiraḥ itivad abhede'pi ṣaṣṭhī | ayaṁ bhāvaḥ – yathā jīvo dehaṁ dadhat pālayann api tasmin āsaktyā deha-stha eva bhavati, evaṁ ahaṁ bhūtāni dadhat pālayann api māyika-sarva-bhūta-śarīro'pi na tatrastho niḥsaṅgatvād iti ||5||

baladevaḥ – nanv atigurum bhāraṁ vahatas te mahān khedaḥ syād iti cet tatrāha na ceti | ghaṭādāv udakādīnīva bhāra-bhūtāni cabhūtāni saṁśṛṣṭāni mayi na santi | tarhi mat-sthāni saarva-bhūtānīty-ukti-viruddheteti mayi na santi | tarhi mat-sthāni sarva-

bhūtānīty-uktir viruddheteti cet tatrāha paśyēti | mamaīśvaram mad-asādhāraṇam
yogaṁ paśya jānīhi **yujyate' nena durghaṭeṣu kāryeṣu** iti nirukter yogo'vicintya-śakti-
vapuḥ satya-saṅkalpatā-lakṣaṇo dharamas tam ity arthaḥ | etad eva visphuṭayati bhūta-
bhṛd iti bhūta-bhṛt bhūtānām dhāraḥ pālakaś cāham bhūtastho bhūta-saṁprakto
naiva bhavāmi | yato mām ātmā mana eva bhūta-bhāvanaḥ satya-saṅkalpatā –
lakṣaṇenaiśvareṇa yogenaivāham bhūtānām dhāraṇam pālanaṁ ca karomi, na tu sva-
mūrti-vyāpāreṇety arthaḥ | śrutīś caivam āha – **etasya vā akṣarasya praśāsane gārgi**
sūryācandram asau vidhṛtau tiṣṭhata etasya vā akṣarasya praśāsane gārgi dyāv
āpṛthivyau vidhṛte tiṣṭhataḥ [BAU 3.7.9] ity ādinā | yadyapi svarūpān na mano
bhinnam, tathāpi sattā satīty ādivad viśeṣād vāstavaṁ bheda-kāryam ādāyaiva
tathoktam bodhyam ||5||

Verse 6

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

yathākāśa-sthito nityam vāyuh sarvatra-go mahān |
tathā sarvāṇi bhūtāni mat-sthānīty upadhāraya ||6||

śrīdharah – asaṁśliṣṭayor apy ādhārādheya-bhāvam dṛṣṭāntenāha yayeti | avakāśam
vināvasthānānupapatter nityam ākāśe sthito vāyuh sarvatra-go'pi mahān api nākāśena
saṁśliṣyate | niravayavatvena saṁśleṣāyogāt | tathā sarvāṇi bhūtāni mayi sthitānīti
jānīhi ||6||

madhusūdanaḥ – asaṁśliṣṭayor apy ādhārādheya-bhāvam dṛṣṭāntenāha yatheti |
yathāivāsaṅga-svabhāva ākāśe sthito nityam sarvadotpatti-sthiti-saṁhāra-kāleṣu vātīti
vāyuh sarvadā calana-svabhāvaḥ | atāeva sarvatra gacchatīti sarvatra-gaḥ | mahān
parimānataḥ | etādṛśo'pi na na kadāpy ākāśena saha saṁsṛjyate | tathāivāsaṅga-
svabhāve mayi saṁśleṣam antareṇaiva sarvāṇi bhūtāny ākāśādīni mahānti sarvatragāni
ca sthitāni nāpi sthitānīty upadhāraya vimṛśyāvadhāraya ||6||

viśvanāthaḥ --- asaṅge mayi bhūtāni sthitāny api na sthitāni, teṣv apy aham sthito'pi na
sthita ity atra dṛṣṭāntam āha yatheti | yathāivāsaṅga-svabhāve ākāśe nityam vātīti
vāyuh sarvadā calana-svabhāvaḥ | atāeva sarvatra gacchatīti sarvatra-go mahān
parimānataḥ yathā svākāśasya asaṅgatvāt tatra sthito'pi na sthitaḥ | ākāśo'pi vāyau
sthito'pi na sthito'saṅgatvād eva tathāivāsaṅga-svabhāve mayi sarvāṇi bhūtāni
ākāśādīni mahānti sarvatragāni sthitāni nāpi sthitānīty upadhāraya vimṛśya nīscinu |
nanu tarhi **paśya me yogam aiśvaram** iti bhagavad-uktaṁ yogaiśvaryaśāntarkyatvaṁ
katham siddham abhūt ? dṛṣṭānta-lābhāt | ucyate – ākāśasya jaḍatvā evāsaṅgatvam |
cetanasya tv asaṅgatvam jagad-adhiṣṭhānādhiṣṭhātrtve parameśvaram vinā
nānyatrāstīty atarkyatvaṁ siddham eva | tad apy ākāśa-dṛṣṭānto loka-buddhi-
praveśārtha eva jāneyaḥ ||6||

baladevaḥ – carācarāṇām sarveṣām bhūtānām mat-saṅkalpāyattā sthitiḥ vṛttiś cety atra dṛṣṭāntam āha yatheti | yathā nirālambe mahaty ākāṣe nirālambo mahān vāyuḥ sthitaḥ sarvatra gacchati | tasya tasya ca nirālambatayā sthitiḥ mat-saṅkalpād eva pravṛttiś cety antaryāmi-brāhmaṇāt **yad bhīṣā vātaḥ pavate** iti śruty-antarāc copadhārayeti, tathā sarvāṇi sthira-carāṇi bhūtāni mat-sthāni tair ansaṁtuṣṭe mayi sthitāni mayaiva saṅkalpa-mātreṇa dhṛtāni nityamitāni cety upadhāraya | anyathā ākāśādīni vibhramśerann iti ||6||

Verse 7

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

sarva-bhūtāni kaunteya prakṛtiṁ yānti māmikām |
kalpa-kṣaye punas tāni kalpādaḥ visṛjāmy aham ||7||

śrīdharah – tad evam asaṅgasyaiva yogamāyayā sthiti-hetutvam uktam | tayaiva sṛṣṭi-prayala-hetutvam cāha sarveti | kalpa-kṣaye pralaya-kāle sarvāṇi bhūtāni prakṛtiṁ yānti | triguṇātmikāyām māyāyām liyante | punaḥ kalpādaḥ sṛṣṭi-kāle tāni visṛjāmi viśeṣeṇa sṛjāmi ||7||

madhusūdanaḥ – evam utpatti-kāle sthiti-kāle ca kalpitena prapañcenāsaṅgasyātmano'saṁśleṣam uktvā pralaye'pi tam āha sarvetei | sarvāṇi bhūtāni kalpa-kṣaye pralaya-kāle māmikām mac-chaktitvena kalpitām prakṛtiṁ triguṇātmikām māyām sva-kāraṇa-bhūtām yānti tatraiva sūkṣma-rūpeṇa liyanta ity arthaḥ | he kaunteyety uktārtham | punas tāni kalpādaḥ sarga-kāle visṛjāmi prakṛtāv avibhāgāpannāni vyanajmi aham sarvajñaḥ sarva-śaktir īśvaraḥ ||7||

viśvanāthaḥ --- nanv adhunā dṛṣyamāny etāni bhūtāni tvayi sthitānīty avagamyate | mahā-pralaye kva yāsyantīty apekṣāyām āha sarveti | māmikām madīyām mama triguṇātmikāyām māyā-śaktāu liyanta ity arthaḥ | punaḥ kalpa-kṣaye pralayānte sṛṣṭi-kāle tāni viśeṣeṇa sṛjāmi ||7||

baladevaḥ – sva-saṅkalpād eva bhūtānām sthitiḥ uktā | atha tasmād eva teṣām sarga-pralayāv āha sarveti | he kaunteya ! kalpa-kṣaye caturmukhāvasāna-kāle sarvāṇi bhūtāni mat-saṅkalpād eva māmikām prakṛtiṁ yānti | prakṛti-śaktike mayi viliyante kalpādaḥ punas tāny aham eva **bahu** syām iti saṅkalpa-mātreṇa vaividhyena sṛjāmi ||7||

Verse 8

प्रकृतिं स्वामवष्ट्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

prakṛtiṃ svām avaṣṭabhya visṛjāmi punaḥ punaḥ |
bhūta-grāmam imam kṛtsnam avaśam prakṛter vaśāt ||8||

śrīdharah – nanv asaṅgo nirvikāraś ca tvam katham sṛjasīty apekṣāyām āha – prakṛtim
iti | svām svīyām svādhīnām prakṛtim avaṣṭabhyādhiṣṭhāya | pralaye līnam santam
caturvidham imam sarvam bhūta-grāmam karmādi-paravaśam punaḥ punar vividham
sṛjāmi | viśeṣeṇa sṛjāmi iti vā | katham ? prakṛter vaśāt prācīna-karma-nimitta-tat-tat-
svabhāva-vaśāt ||8||

madhusūdanaḥ – kim-nimittā parameśvara-stheyam sṛṣṭir na tāvat sva-bhogārthā
tasya sarva-sākṣi-bhūta-caitanya-mātrasya bhokṛtvābhāvāt tathātve vā
saṃsāritveneśvaratva-vyāghātāt | nāpy anyo bhoktā yad artheyam sṛṣṭiḥ |
cetanāntarābhāvāt | īśvarasyaiva sarvatra jīva-rūpeṇa sthitatvāt | acetanasya
cābhokṛtvāt | ataeva nāpavargārthāpi sṛṣṭiḥ | bandhābhāvād apavarga-virodhitvāc cety
ādy-anupapattiḥ sṛṣṭer māyā-mayatvam sādhayanti nāsmākam pratikūleti na
parihartavyetya abhipretya māyāmayatvān mithyātvam prapañcasya vaktum ārabhate
tribhiḥ prakṛtim iti |

prakṛtiṃ māyākhyām anirvacanīyām svām svasmin kalpitām avaṣṭabhya svasattā-
sphūrtibhyām dṛḍhīkrtya tasyaḥ prakṛter māyāyā vaśād avidyāsmittā-rāga-
dveṣābhīniveśa-kāraṇāvaraṇa-vikṣepātmaka-śakti-prabhāvāj jāyamānam imam sarva-
pramāṇa-saṃnidhāpitam bhūta-grāmam ākāśādi-bhūta-samudāyam aham māyāvīva
punaḥ punar visṛjāmi vividham sṛjāmi kalpanā-mātreṇa svapna-dṛg iva ca svapna-
prapañcam ||8||

viśvanāthaḥ --- nanv asaṅgo nirvikāraś ca tvam katham sṛjasīty apekṣāyām āha –
prakṛtim iti | svām svīyām avaṣṭabhyādhiṣṭhāya prakṛter vaśāt svīya-svabhāva-vaśāt
prācīna-karma-nimittād iti yāvat | avaśam karmādi-paratantram ||8||

baladevaḥ -- prakṛtim iti | svām ātmīyām tri-guṇām prakṛtim avaṣṭabhyādhiṣṭhāya
saṅkalpa-mātreṇa mahad-ādyān manā pariṇamayyemaṃ caturvidham bhūta-grāmam
visṛjāmi punaḥ punaḥ kāle kāle | kīdṛśam ity āha prakṛteḥ prācīna-karma-vāsanāyā
vaśāt prabhāvād avaśam paratantram tathā cācintya-śakter asaṅga-svabhāvasya mama
saṅkalpa-mātreṇa tat tat kurvato na tat-saṃsarga-gandho na ca ko'pi kheda-leśa iti ||8||

Verse 9

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

na ca mām tāni karmāṇi nibadhnanti dhanamjaya |
udāsīnavad āsīnam asaktam teṣu karmasu ||9||

śrīdharah – nanv evaṁ nānā-vidhāni karmāṇi kurvatas tava jīvavad-bandhaḥ katham na syād iti ? ata āha na ca mām iti | tāni viśva-srṣṭy-ādīni karmāṇi mām na nibadhnanti | karmāsaktir hi baddha-hetuḥ sā cāpta-kāmatvān mama nāsti | ata udāsīnatvānupapatter udāsīnavat sthitam ity uktam ||9||

madhusūdanah – atah na ceti | na ca naiva srṣṭi-sthiti-pralayākhyāni tāni māyāvineva svapna-dṛśeva ca mayā kriyamāṇāni mām nibadhnanti anugraha-nigrahābhyām na sukrta-duṣkrta-bhāginam kurvanti mithyā-bhūtatvāt | he dhanañjaya yudhiṣṭhira-rājasūyārtham sarvān rājño jītvā dhanam āhṛtavān iti mahān prabhavaḥ sūcitaḥ protsāhanārtham |

tāni karmāṇi kuto na badhnanti tatrāha udāsīnavad āsīnam | yathā kaścid upekṣako dvayor vivadamānayor jaya-parājayāsamsargī tat-krta-harṣa-viśādābhyām asaṁsrṣṭo nirvikāra āste tadvan nirvikāratayāsīnam | dvayor vivadamānayor ihābhāvād upekṣakatva-mātra-sādharmyeṇa vati-pratyayaḥ | ataeva nirvikāratvāt teṣu srṣṭy-ādī-karmasv asaktam aham karomīty abhimāna-lakṣeṇa saṅgena rahitam mām na nibadhnanti karmāṇīti yuktam eva | anyasyāpi hi kartṛtvābhāve phala-saṅgābhāve ca karmāṇi na bandha-kāraṇānīty uktam anena | tad-ubhaya-sattve tu kośa-kāra iva karmabhir badhyate mūḍha ity abhiprāyaḥ ||9||

viśvanāthah --- nanv evaṁ ca nānā-karmāṇi kurvatas tava jīvavad-bandhaḥ katham na syād ? ata āha na ceti | tāni srṣṭy-ādīni | karmāsaktir hi baddha-hetuḥ sā cāpta-kāmatvān mama nāsti | udāsīnavad iti | anya udāsīno yathā vivadamānānām duḥkha-śokādi-saṁsrṣṭo na bhavati tathaivāham ity arthaḥ ||9||

baladevah -- nanu viśamāṇi srṣṭi-poālana-lakṣaṇāni vaiśamyādinā tvām badhnīyur iti cet tatrāha na ceti | tāni viśama-srṣṭy-ādīni karmāṇi na mayi vaiśamyādi-prasañjayanti | tatra hetu-garbha-viśeṣaṇam udāsīnavad iti | jīvānām deva-mānava-tiryag-ādi-bhāve tat-tad-abhyudaya-tāratamye ca teṣām pūrvārjitāni karmāṇy eva kāraṇāni | aham tu teṣu viśameṣu karmasv audāinyena sthito'sakta iti na mayi vaiśamyādi-doṣa-gandhaḥ | evam āha sūtrakārah [vaiśamyā-nairghṛṇye na](#) [Vs. 2.1.35] ity ādinā | udāsīnatve kartṛtvam na siddhyed ata uktam udāsīnavad iti ||9||

Verse 10

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

mayādhyaṁkṣeṇa prakṛtiḥ sūyate sa-carācaram |
hetunānena kaunteya jagad viparivartate ||10||

śrīdharah – tad evopapādayati mayeti | mayādhyakṣeṇādhiṣṭhātrā nimitta-bhūtena prakṛtiḥ sa-carācaram viśvaṁ sūyate janayati | anena mad-adhiṣṭhānena hetunedam jagad viparivartate punaḥ punar jāyate | sannidhi-mātreṇādhiṣṭhātrtvāt kartṛtvam udāsīnatvaṁ cāvīruddham iti bhāvaḥ ||10||

madhusūdanaḥ – bhūta-grāmam imam visṛjāmy udāsīnavad āsīnam iti ca paraspara-viruddham iti śaṅkā-parihārārtham punar māyāmayatvam eva prakāṣayati mayeti | mayā sarvato-dṛśi-mātra-svarūpeṇāvīkriyeṇādhyakṣeṇa niyantrā bhāsakenāvabhāsītā prakṛtis triguṇātmikā sattvāsattvādibhir anirvācyā māyā sūyate utpādayati sa-carācaram jagam māyāvinādhiṣṭhiteva māyā kalpita-gaja-turagādikam | na tv aham sva-kārya-māyābhāsanam antareṇa karomi vyāpārāntaram | hetunā nimittēnādhyakṣatvena he kaunteya ! jagat sa-carācaram viparivartate vividham parivartate janmādi-vināśāntam dity-āder iva kartṛtvābhāvād udāsīnavad āsīnam ity uktam iti na virodhaḥ | tad uktam –

[asya dvaitendra-jālasya yad upādāna-kāraṇam |](#)
[ajñānam tad upāśritya brahma kāraṇam ucyate || iti |](#)

śruti-smṛti-vādāś cātrārthe sahasraśa udāhāryāḥ ||10||

viśvanāthaḥ --- nanu sṛṣṭy-ādi-kartus tavedam audāsīnyam na pratyemīty ata āha mayeti | adhyakṣeṇa mayā nimitta-bhūtena prakṛtiḥ sa-carācaram jagat sūyate | prakṛtir eva jagat janayati | mamātrādhyakṣatā-mātram | yathā kasyacid ambariṣāder iva bhūpateḥ prakṛtibhir eva rāja-kṛtyam nirvāhyate | atrodāsīnasya bhūpateḥ sattā-mātram iti yathā tasya rāja-simhāsane sattā-mātreṇa vinā prakṛtibhiḥ kim api na śakyate kartum | tathaiva mamādhiṣṭhāna-lakṣaṇam adhyakṣatvam vinā prakṛtir api jaḍā kim api kartum na śaknotīti bhāvaḥ | anena mad-adhiṣṭhānena hetunedam jagat viparivartate punaḥ punar jāyate ||10||

baladevaḥ – tat pratipādayati mayeti | satya-saṅkalpena prakṛty-adhyakṣeṇa mayā sarveśvareṇa jīva-pūrva-pūrva-karmānugūṇatayā vīkṣitā prakṛtiḥ sa-carācaram jagat sūyate janayati | viśama-guṇā satī anena jīva-pūrva-karmānugūṇena mad-vīkṣaṇena hetunā taj jagad viparivartate punaḥ punar udbhavati | he kaunteya | śrutiś caivam āha–

[vikāra-jananīm ajñām aṣṭa-rūpām ajām dhruvām |](#)
[dhyāyate'dhyāsītā tena tanyate preritā punaḥ |](#)
[sūyate puruṣārtham ca tenaivādhiṣṭhitā jagat ||](#)

iti sannidhi-mātreṇādhiṣṭhātrtvāt kartṛtvam udāsīnam ca na viruddham | [yathā sannidhi-mātreṇagandhaḥ kṣobhāya jāyate](#) ity ādi smaraṇāc caitad evam mad-adhiṣṭhātr-mātram khalu prekṛter apekṣyam | mad-vinā kim api kartum na sā prabhavet na hy asati rājñāḥ simhāsanādhiṣṭhātrtve tad-amātyāḥ kārye prabhavaḥ ||10||

Verse 11

अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वम् ॥११॥

avajānanti mām mūḍhā mānuṣīm tanum āśritam |
param bhāvam ajānanto mama bhūta-maheśvaram ||11||

śrīdharah – nanv evambhūtaṁ parameśvaraṁ tvām kim iti kecin nādriyante ? tatrāha avajānantīti dvābhyām | sarva-bhūta-maheśvara-rūpaṁ mādiyaṁ paraṁ bhāvaṁ tattvam ajānanto mūḍhā mūrkhā mām avajānanti mām avamanyante | avajñāne hetuḥ śuddha-sattva-mayīm api tanuṁ bhaktecchā-vaśān manuṣyākārām āśritavantam iti ||11||

madhusūdanaḥ – evaṁ nitya-śuddha-buddha-mukta-svabhāvaṁ sarva-jantūnām ātmānam ānanda-ghanam anantam api santam avajānantīti | avajānanti mām sāksād īśvaro'yam iti nādriyante nindanti vā mūḍhā avivekino janāḥ | teṣām avajñā-hetum bhramaṁ sūcayati mānuṣīm tanum āśritaṁ manuṣyatayā pratiyamānām mūrtim ātmecchayā bhaktānugrahārthaṁ grhītavantam manuṣyatayā pratiyamānena dehena vyavaharantam iti yāvat | tataś ca manuṣyo'yam iti bhrāntyācchādītāntaḥkaraṇā mama paraṁ bhāvaṁ prakṛṣṭam paāramarthikaṁ tattvaṁ sarva-bhūtānām mahāntarm īśvaram ajānanto yan nādriyante nindanti vā tad-anurūpam eva mūḍhatvasya ||11||

viśvanāthaḥ --- nanu ca satyam ananta-koṭi-brahmāṇḍa-vyāpī saccid-ānanda-vigrahaḥ kāraṇārṇava-sāyī mahā-puruṣaḥ sva-prakṛtyā jagat sṛjatīti yaḥ prasiddhaḥ | sa eva hi bhavān | kintu vasudeva-sūnos taveyaṁ mānuṣī tanur ity etad-amśenaiva kecit tava nikarṣam vadantītyi ata āha avajānantīti | mama mānuṣyās tanor asyā paraṁ bhāvaṁ kāraṇārṇava-sāyī-mahā-puruṣādibhyo'py utkṛṣṭam svarūpam ajānanta eva te | kīdṛśam ? bhūtaṁ satyaṁ yad brahma tac ca tan maheśvaraṁ ceti | tan maheśvara-padaṁ satyāntara-vyāvartakam atra jñeyam **yukte kṣmādāvṛte bhūtam** iti **amarah** |

**tam ekaṁ govindam sac-cid-ānanda-vigraham vṛndāvana-sura-bhūruha-
bhāvanāsīnam satataṁ sa-marud-gaṇo'ham paramayā stutyā toṣayāmi
iti (GTU 1.33) śruteḥ** |¹

narākṛti para-brahma iti smṛteś ca |

mamāsyā mānuṣyās tanoḥ saccid-ānanda-mayatvaṁ mad-abhijña-bhaktair ucyata eva, tathā sarva-brahmāṇḍa-vyāpitvaṁ ca bālye yan-mātrā śrī-yaśodayā dṛṣṭam eva | yad vā mānuṣīm tanum eva viśinaṣṭi param utkṛṣṭam bhāvaṁ sattām viśuddham sattvaṁ saccidānanda-svarūpam ity arthaḥ | **bhāvaḥ sattā svabhāvābhiprāyaḥ** ity **amarah** |

¹ tam ekaṁ govindam sac-cid-ānanda-vigraham pañca-padaṁ vṛndāvana-sura-bhūruha-talāsīnam satataṁ sa-marud-gaṇo'ham paramayā stutyā toṣayāmi |

param bhāvam api viśinaṣṭi mama bhūta-maheśvaram mama srjyāni bhūtāni ye brahmādyās teṣām api mahāntam īśvaram | tasmāt jīvasyeva mama parameśvarasya tanur na bhinnā | tanur evāham | aham eva tanuḥ sāksād brahmaiva [śābdam brahma dadhad vapuḥ](#) [BhP 3.21.8] iti mad-abhijña-śukokter iti bhavādṛśais tu viśvasyatām iti bhāvaḥ ||11||

baladevaḥ – nanv īdṛśa-mahimānam tvām kim iti kecin nādriyante ? tatrāha avajānantīti | bhūta-maheśvaram nikhila-jagad-eka-svāminam satya-saṅkalpaṁ sarvajñaṁ mahā-kāruṇikam ca mām mūḍhās te'vajānanti | atra prakāram darśayan viśinaṣṭi mānuṣīm iti mānuṣa-sanniveśinīm mānuṣa-ceṣṭā-bahulām tanuṁ śrī-mūrtim āśritam tādātmya-sambandhena nityam prāptam mām itara-rāja-kumāra-tulyaḥ kaścid ugra-puṇyo manuṣyo'yam iti buddhyāvamanyanta ity arthaḥ | mānuṣī tanuḥ khalu pāñcabhautikyena na ca bhagavat-tanus tādṛk [sac-cid-ānanda-rūpāya kṛṣṇāya](#) iti, [tam ekam govindam sac-cid-ānanda-igraham](#) iti śravaṇāt | tathātve tad-avajñātṛṇām mauḍhyāndhya-yogād brahmādi-vandyatvayogāc ca |

evam buddhis teṣām kuto yayā te mūḍhā bhānyante ? tatrāha param iti | param asādhāraṇam bhāvam svabhāvam ajānantaḥ mānuṣākṛtes tasya jñānāndātmatva-sarveśatva-mokṣadatvādi-svabhāvānabhijñānād ity arthaḥ | evam ca sati tanuṁ āśritam ity ukti-viśeṣa-vibhātam bheda-kāryam ādāya bodhyā | yat tu vasudeva-sūnor dvārakādhipeṭṭh sūtikā-gṛhāvīrbhūtam eva svarūpaṁ najam caturbhujatvāt tato vrajam gacchataḥ svarūpaṁ tu mānuṣam dvibhujatvād ata uktam [babhūva prakṛtaḥ śīsuḥ](#) itivat | asti tan-niravadhānam [mānuṣīm tanuṁ āśritam](#) iti tad-ukteḥ | [tenaiva rūpeṇa catur-bhujena](#) iti pārtha-vākyāc ca tasmān mānuṣya-sanniveśitvam eva tat-tanor manuṣyatvam ity uktam [yatrāvātṛṇam kṛṣṇākhyam param brahma narākṛti](#) iti [śrī-vaiṣṇave](#) | [gūḍham param brahma manuṣya-liṅgam](#) iti [śrī-bhāgavate](#) ca | manuṣya-ceṣṭā-prācyuryāc ca tasyās tattvam | yathā manuṣyo'pi rājā devavat simhava ca viceṣṭānān nṛ-devo nṛ-simhaś ca vyapadiśyate |

tasmād dvibhujas caturbhujas ca sa manuṣya-bhāvenokta-hetu-dvayād vyapadiśyaḥ | na khalu bhujā-bhūmnā pareśatvam | kārtavīryādau vyabhicārāt | vibhu-caitanyatvam jagaj janmādi-hetutvam vā paraśatvam | tac ca dvibhujas tasminn asty eva tac chrutam na ca dvibhujatvam sādi –

[sat-puṇḍarīka-nayanam meghābham vaidyutāmbaram](#) |
[dvi-bhujam mauna-mudrāḍhyam vana-mālinam īśvaram](#) || [GTU 1.9]

iti tasyānādi-siddhatva-śravaṇāt prakṛtaḥ śīsur ity atra prakṛtyā svarūpeṇaiva vyaktaḥ śīsur ity evārthaḥ | tasmād vaidūrya-maṇau nānā-rūpāni iva tasmin dvibhujatvādīni yugapat siddhāny eva yathārucy-upāsyānīti śāntoditatva-nityoditatva-kalpanā dūrotsāritā ||11||

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरी चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

moghāśā mogha-karmāṇo mogha-jñānā vicetasah |
rākṣasīm āsurīm caiva prakṛtiṁ mohinīm śritāḥ ॥12॥

śrīdharah – kiṁ ca moghāśā iti | matto'nyad devatāntaram kṣipram phalam dāsyatīty evaṁ bhūtā moghā niṣphalaivāśā yeṣāṁ te | ataeva mad-vimukhatvān moghāni niṣphalāni karmāṇi yeṣāṁ te | mogham eva nānā-kutarkāśritam śāstra-jñānam yeṣāṁ te | ataeva vicetaso vikṣipta-cittāḥ | sarvatra hetuḥ rākṣasīm tāmasīm himsādi-pracurām āsurīm ca rājasīm kāma-darpādi-bahulām mohinīm buddhi-bhramśa-karīm prakṛtiṁ svabhāvam śritā āśritāḥ santāḥ | mām avajānantīti pūrvenānvayaḥ ॥12॥

madhusūdanah – te ca bhagavad-avajñāna-nindana-janita-mahā-durita-pratibaddha-buddhayo nirantaram niraya-nivāsārḥā eva moghāśā iti | īśvaram antareṇa karmāṇy eva naḥ phalam dāsyantīty evamrūpā moghā niṣphalaivāśā phala-prārthanā yeṣāṁ te | ataeveśvara-vimukhatvān moghāni śrama-mātra-rūpāṇy agnihotrādīni karmāṇi yeṣāṁ te | tathā mogham īśvarāpratipādaka-kutarka-śāstra-janitam jñānam yeṣāṁ te | kuta evaṁ yato vicetaso bhagavad-avajñāna-janita-durita-pratibaddha-viveka-vijñātāḥ | kiṁ ca te bhagavad-avajñāna-vaśād rākṣasīm tāmasīm avihita-himsā-hetu-dveṣa-pradhānām āsurīm ca rājasīm śāstrānabhyānujñāta-viṣaya-bhoga-hetu-rāga-pradhānām ca mohinīm śāstrīya-jñāna-bhramśa-hetum prakṛtiṁ svabhāvam āśritā eva bhavanti | tataś ca – **trividham narakasyedaṁ dvāram nāśanam ātmanah | kāmah krodhas tathā lobhah** ity ukta-naraka-dvāra-bhāgitayā naraka-yātanām eva te satatam anubhavantīty arthāḥ ॥12॥

viśvanāthah --- nanu ye mānuṣīm māyā-mayīm tanum āśrito'yam īśvara iti matvā tvām avajānanti | teṣāṁ kā gatis tatrāha moghāśā iti | yadi bhaktā api syus tad api moghāśā bhavanti | mat-sālokyādim abhivāñchitam na prāpnuvanti | yadi te karminas tadā mogha-karmāṇah karma-phalam svargādikam na labhante | yadi te jñāninas tarhi mogha-jñānā jñāna-phalam mokṣam na vidanti | tarhi te kiṁ prāpunvantīty ata āha rākṣasīm iti | te rākṣasīm prakṛtiṁ rākṣasānām svabhāvam śritāḥ prāptā bhavantīty arthāḥ ॥12॥

baladevah -- nanu pāñcabhautika-mānuṣa-tanum ānugra-puṇyaḥ puru-tejāḥ ko'py ayam iti bhāvena tvām avajānatām kā gatiḥ syāt tatrāha mogheti | yadi te īśvara-bhaktā api syus tad api moghāśā niṣphala-mokṣa-vāñchāḥ syuḥ | yadi te'gni-hotrādi-karma-niṣthās tadā mogha-karmāṇah pariśrama-rūpāgnihotrādikāḥ syuḥ | yadi te jñānāya vedāntādi-śāstra-pariśīlanas tadā mogha-jñānā niṣphala-tad-bodhāḥ syuḥ | evaṁ kutaḥ ? yatas te vicetasah | nitya-siddha-manuṣya-saṁniveśi-sākṣāt-para-brahma-mad-avajñā-janita-pāpa-pratibaddha-viveka-jñānā ity arthāḥ | ataevam uktam **bṛhad-vaiṣṇave**—

yo vetti bhautikam deham kṣṇasya paramātmanah |

sa sarvasmād bahiṣkāryaḥ śrauta-smārt a-vidhānataḥ |
mukhaṁ tasyāvalokyāpi sa-celaṁ snānam ācaret || iti |

tarhi te kiṁ phalaṁ labhante ? tatrāha rākṣasīm himsādi-pracurām tāmasīm āsurīm
kāma-garvādi-pracurām rājasīm mohinīm viveka-vilopinīm prakṛtiṁ svabhāvaṁ śritā
narake nivāsārhas tiṣṭhanti ||12||

Verse 13

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

mahātmānas tu mām pārtha daivīm prakṛtiṁ āśritāḥ |
bhajanty ananya-manaso jñātvā bhūtādim avyayam ||13||

śrīdharah – ke tarhi tvām ārādhayantīti | ata āha – mahātmāna iti | mahātmānaḥ
kāmadya-anabhibhūta-cittāḥ | ataeva madh-vyatirekena nāsty anyasmin mano yeṣām |
te tu bhūtādim jagat-kāraṇam avyayam ca mām jñātvā bhajanti ||13||

madhusūdanaḥ – bhagavad-vimukhānām phala-kāmanāyās tat-prayuktasya nitya-
naimittika-kāmya-karmānuṣṭhānasya tat-prayuktasya śāstrīya-jñānasya ca vaiyarthyāt
pāralaukika-phala-tat-sādhana-śūnyās te | nāpy aihalaukikaṁ kiñcit phalam asti teṣām
viveka-vijñāna-śūnyatayā vicetaso hi te | ataḥ sarva-puruṣārtha-bāhyāḥ śocyā eva
sarveṣām te varākā ity uktam | adhunā ke sarva-puruṣārtha-bhājo śocyā ye bhagavad-
eka-śaraṇā ityucyate mahātmāna iti |

mahān aneka-janma-kṛta-sukṛtaiḥ saṁskṛtaḥ kṣudra-kāmadya-anabhibhūta
ātmāntaḥkaraṇam yeṣām te'ataeva abhayaṁ sattva-saṁsuddhiḥ ity ādi-vakṣyamāṇām
daivīm sāttvikīm prakṛtiṁ āśritāḥ | ataevānyasmin mad-vyatirikte nāsti mano yeṣām
te bhūtādim sarva-jagat-kāraṇam avyayam avināśinām ca mām īśvaraṁ jñātvā bhajanti
sevante ||13||

viśvanātha – tasmād ye mahātmāno yādṛcchika-mad-bhakta-kṛpayā mahātmatvaṁ
prāptās te tu mānuṣā api daivīm prakṛtiṁ devānām svabhāvaṁ prāptāḥ satto mām
mānuṣākāram eva bhajante | na vidyate'nyatra jñāna-karmāṇy akāmanādau mano
yeṣām te | mām bhūtādim mayā tatam idaṁ sarvaṁ ity ādi mad-aīsvarya-jñānena
bhūtānām brahmādi-stamba-paryantānām kāraṇam | avyayam saccidānanda-
vighrahatvād anaśvaraṁ jñātveti mamāvvyayatve mad-bhaktair etāvan-mātraṁ maj-
jñānam apekṣitavyam | iyam eva tvām padārtha-jñāna-karmādy-anapekṣā bhaktir
ananyā sarva-śreṣṭhā rāja-vidyā rāja-guhyam iti draṣṭavyam ||13||

baladevaḥ – tarhi ke tvām ādiryante ? tatrāha mahātmāna iti | ye narākṛti-para-
brahma-mat-tattvavit sat-prasaṅgena tādrśa-man-niṣṭhayā vistīrṇāgādha-manaso
madiye'pi sahasra-śīrṣādy-ākāre'rucayas te mānuṣyā api daivīm prakṛtiṁ āśritāḥ santo

narākṛtiṁ mām madhya-bhūtādi-vidhi-rudrādi-sarva-kāraṇam avyayaṁ nityaṁ ca
jñātvā niścītya bhajanti sevante | ananya-manaso narākāra eva mayi nikhāta-
cittāḥ ||13||

Verse 14

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४ ॥

satataṁ kīrtayanto mām yatantaś ca dṛḍhavrataḥ |
namasyantaś ca mām bhaktyā nityayuktā upāsate || 14 ||

śrīdharaḥ – teṣāṁ bhajana-prakāram āha satatam iti dvābhyāṁ | satataṁ sarvadā
stotra-mantrādibhiḥ kīrtayantaḥ kecin mām upāsate sevante | dṛḍhāni vratāni niyamā
yeṣāṁ tādrśāḥ santaḥ | yatantaś ca īśvara-pūjādiṣu indiryopasaṁhārādiṣu prayatnaṁ
kurvantaḥ | kecid bhaktyā namasyantaḥ praṇamantaś ca | anye nitya-yuktā anavaratam
avahitā sevante | bhaktyeti nitya-yuktā iti ca kīrtanādiṣv api draṣṭavyam ||14||

madhusūdanaḥ – te kena prakāreṇa bhajantīty ucyate dvābhyāṁ satatam iti | satataṁ
sarvadā brahma-niṣṭhaṁ gurum upasṛtya vedānta-vākya-vicāreṇa gurūpasadanetara-
kāle ca praṇava-japopaniṣad-āvartanādibhir mām sarvopaniṣat-pratipādyāṁ brahma-
svarūpaṁ kīrtayanto vedānta-sāstrādhyayana-rūpa-śravaṇa-vyāpāra-viṣayikurvanta iti
yāvat | tatha dṛḍha-vratā dṛḍhāni pratipakṣaiś cālayitum aśakyāni ahimsā-satyāsteya-
brahmacaryāparigrahādīni vratāni yeṣāṁ te śama-damādi-sādhana-sampannā iti yāvat |
tathā coktaṁ patañjalīnā [ahimsāstayāsteya-brahmacaryāparigrahā yamāḥ](#) [Ys 2.30] te
ty [jāti-deśa-kāla-samayānavacchinnāḥ sārvaḥ mahā-vratam](#) [Ys 2.31] iti | jātyā
brāhmaṇatvādikayā deśena tīrtyādinā kālena caturdaśyādinā samayena yajñādy-
anyatvenānavacchinnā ahimsādayaḥ sārvaḥ mahā-vratam kṣipta-mūḍha-vikṣipta-bhūmiṣv
api bhāvyaṁ kasyāṁ api jātau kasmīn api deśe kasmīn api kāle yajñādi-
prayojane'pi himsāṁ na kariṣyāmi evaṁ-rūpeṇa kimcid apy aparyudasya sāmānyena
pravṛttā ete mahā-vratam ity ucyante ity arthaḥ |

tathā namasyantaś ca mām kāya-vāñ-manobhir namaskurvantaś ca mām bhagavantaṁ
vāsudevaṁ sakala-kalyāṇa-guṇa-nidhānam iṣṭa-devatā-rūpeṇa guru-rūpeṇa ca
sthitam | ca-kārāt—

[śravaṇaṁ kīrtanaṁ viṣṇoḥ smaraṇaṁ pāda-sevanam |](#)
[arcanam vandanaṁ dāsyaṁ sakhyam ātma-nivedanam ||](#) [BhP 7.5.23]

iti vandana-sahacaritaṁ śravaṇādy api bodhavyam | arcanam pāda-sevanam ity api
guru-rūpe tasmin sukaram eva |

atra mām iti punar vacanam sa-guṇa-rūpa-parāmarśārtham | anyathā vaiyarthyā-prasaṅgāt | tathā bhaktyā mad-viṣayeṇa pareṇa premṇā nitya-yuktāḥ sarvadā saṁyuktāḥ etena sarva-sādhana-pauṣkalyam pratibandhakābhāvaś ca darśitaḥ |

[yasya deve parā bhaktiḥ yathā deve tathā gurau |](#)
[tasyaite kathitā hy arthāḥ prakāśante mahātmanah ||](#) [ŚvetU 6.23]

patañjalīnā coktam [tataḥ pratyak-cetanādhigamo'py antarāyābhāvaś ca](#) [Ys 1.29] iti | tata īśvara-praṇidhānāt pratyak-cetanasya tvam-poda-lakṣyasyādhigamaḥ sākṣātkāro bhavati | antarāyāṇām vighnānam cābhāvo bhavatīti sūtrasyārthaḥ |

tad evam śama-damādi-sādhana-sampannā vedānta-śravaṇa-manana-parāyaṇāḥ parameśvare parama-gurau premṇā namaskārādīnā ca vigata-vighnāḥ paripūrṇa-sarva-sādhanaḥ santo mām upāsate vijātiya-pratyayānantaritena sajātiya-pratyaya-pravāheṇa śravaṇa-mananottara-bhāvinā satatam cintayanti mahātmānaḥ | anena nididhyāsanam carama-sādhanaḥ darśitam | etādṛśa-sādhana-pauṣkalye sati yad vedānta-vākyaḥ akhaṇḍa-gocaram sākṣātkāra-rūpam aham brahmāsmīti jñānam tat-sarva-śaṅkā-kalaṅkāspaṣṭam sarva-sādhana-phala-bhūtam svotpatti-mātreṇa dīpa iva tamaḥ sakalam ajñānam tat-kāryam ca nāśayātīti nirapekṣam eva sākṣān-mokṣa-hetur na tu bhūmi-jaya-krameṇa bhrū-madhye prāṇa-praveśanam mūrdhanyayā nāḍyā prāṇotkramaṇam arcir-ādi-mārgeṇa brahma-loka-gamanam tad-bhogānta-kāla-vilambam vā pratikṣate | ato yat-prāk-pratijñātam [idam tu te guhyatamam pravakṣyāmy uanasūyave jñānam](#) iti tad etad uktam | phalam cāsyāsubhān mokṣaṇam prāg uktam evetiha punar noktam | evam atrāyam gambhīro bhagavato'bhīprāyaḥ | uttānārthyas tu prakāṣa eva ||14||

viśvanāthaḥ – bhajantīty uktam | tad-bhajanam eva kim ity ata āha satatam sadeti nātra karma-yoga iva kāla-deśa-pātra-śuddhādy-apekṣā kartavyety arthaḥ |

[na deśa-niyamas tatra na kāla-niyamas tatha |](#)
[nocchiṣṭhādau niṣedho' sti śrī-harer nāmni lubdhaka ||](#) iti smṛteḥ |

yatanto yatamānaḥ | yathā kuṭumba-pālanārtham dīnā gr̥hasthā dhanika-dvārādau dhanārtham yatante, tathaiva mad-bhaktāḥ kīrtanādi-bhakti-prāpty-artham bhaktasabhādau yatante. prāpya ca bhaktim adhīyamānam śāstram paṭhata iva punaḥ punar abhyasyanti ca | etāvanti nāma-grahaṇāni, etāvatyāḥ praṇatayaḥ, etāvatyāḥ paricaryāś cāvasya-kartavyā ity evam dṛḍhāni vratāni niyamā yeṣāṁ te. yad vā, dṛḍhāny apatitāny ekādaśy-ādi-vratāni niyamā yeṣāṁ te. | namasyantaś ca ca-kāraḥ śravaṇa-pāda-sevanādy-anukta-sarva-bhakti-saṅgrahārthaḥ | nitya-yuktā bhāvinam man-nitya-saṁyogam ākāṅkṣanta āśaṁsāyām bhūtavac ceti vartamāne'pi bhūta-kālikaḥ kta-pratyayaḥ | atra mām kīrtayanta eva mām upāsata iti mat-kīrtanādikam eva mad-upāsanam iti vākyaḥ | ato mām iti na paunruktyam āśaṅkanīyam ||14||

baladevaḥ – bhakti-prakāram āha satatam iti dvayena | satatam sarvadā deśa-kālādi-viśuddhi-nairapekṣeṇa mām kīrtayantaḥ sudhā-madhurāṇi mama kalyāṇa-guṇa-

karmānubandhīni govinda-govardhanoddharaṇādīni nāmāny uccair uccārayanto mām upāsate | namasyantaśc a mad-arcana-niketeṣu gatvā dhūli-pankāpteṣu bhū-taleṣu daṇḍavat-praṇipatanto bhaktyā prīti-bhareṇa | kīrtayanto mām upāsata iti mat-kīrtanādikam eva mad-upāsanam iti vākyārthaḥ | ato mām iti na paunaruktyam | ca-śabdo'nuktānām śravaṇārcana-vandanādīnām samuccāyakaḥ | yatantaḥ samānāsayaiḥ sādhubhiḥ sārddham mat-svarūpa-guṇādi-yāthātmya-nirṇayāya yatamānāḥ | dṛḍha-vratā dṛḍhāny askhalitāny ekādaśi-janmāṣṭamy-upoṣaṇādīni vratāni yeṣāṃ te | nitya-yuktā bhāvinām man-nitya-samyogaṃ vāñchantāḥ [āśamsāyām bhūtavac ca](#) [Pāṇ 3.3.132] iti sūtrād vartamāne'pi bhūta-kālīka-cta-pratyayaḥ ||14||

Verse 15

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वोमुखम् ॥१५॥

jñāna-yajñena cāpy anye yajanto mām upāsate |
ekatvena pṛthaktvena bahudhā viśvato-mukham ||15||

śrīdharah – kim ca jñāneti | vāsudevaḥ sarvam ity evaṃ sarvātmatva-darśanam jñānam | tad eva yajñah | tena jñāna-yajñena mām yajantaṃ pūjayanto'nye'py upāsate | tatrāpi kecid ekatvenābheda-bhāvanayā | kecit pṛthaktvena pṛthag-bhāvanayā dāso'ham iti | kecit tu viśvato-mukham sarvātmakam mām bahudhā brahma-rudrādi-rūpeṇopāsate ||15||

madhusūdanah – idānīm ye evam ukta-śravaṇa-manana-nididhyāsanāsamarthās te'pi vividhā uttamā madhyamā mandāś ceti sarve'pi svānurūpyeṇa mām upāsata ity āha jñāna-yajñeneti | anye pūrvokta-sādhanānuṣṭhānāsamarthā jñāna-yajñena [tvam vā aham asmi bhagavo devate aham vai tvam asi](#) ity ādi-śruty-uktam ahaṅgrahopāsanam jñānam sa eva parameśvara-yajana-rūpatvād yajñas tena | ca-kāra evārthe | api-śabdaḥ sādhanāntara-tyāgārthaḥ | kecit sādhanāntara-nisprhāḥ santa upāsyopāsakābheda-cintā-rūpeṇa jñāna-yajñenaikatvena bheda-vyāvṛtṭyā mām evopāsate cintayanty uttamāḥ | anye tu kecin madhyamāḥ pṛthaktvenopāsyopāsakayor bhedena [ādityo brahmety ādeśah](#) [ChāU 3.19.1] ity ādi-śruty-uktana pratīkopāsana-rūpeṇa jñāna-yajñena mām evopāsate | anye tv ahaṅgrahopāsane pratīkopāsane vāsamarthāḥ kecin mandā kāmcid anyām devatām copāsīnāḥ kānicit karmāṇi vā kurvāṇā bahudhā tais tair bahubhiḥ prakārair viśva-rūpaṃ sarvātmānam māma evopāsate | tena tena jñāna-yajñeneti uttarottarāṇām krameṇa pūrva-pūrva-bhūmi-lābhaḥ ||15||

viśvanāthah --- tad evam atrādhyāye pūrvādhyāye cānanya-bhakta eva mahātma-śabda-vācya ārtādi-sarva-bhaktebhyo nyūnāḥ | ahaṅgrahopāsakāḥ pratīkopāsakā viśvarūpopāsakās tān darśayati jñāna-yajñeneti | anye na mahātmanah pūrvokta-sādhanānuṣṭhānāsamarthaḥ ity arthaḥ | jñāna-yajñena [tvam vā aham asmi bhagavo devatā aham vai tvam asi](#) ity ādi śruty-uktam ahaṅgrahopāsanam jñānam | sa eva parameśvara-yajana-rūpatvād yajñas tena | ca-kāra evārthe | api śabdaḥ sādhanāntara-

tyāgārthaḥ | ekatvena upāsyopāsakayor abheda-cintana-rūpeṇa | tato'pi nyūnā anye
 pṛthaktvena bheda-cintana-rūpeṇa **ādityo brahmety-ādeśaḥ** [ChāU 3.19.1] ity ādi
 śruty-uktena pratīkopāsanena jñāna-yajñena | **anye tato'pi mandā bahudhā bahubhiḥ**
prakārair viśvatomukhaṁ viśva-rūpaṁ sarvātmānaṁ māma evopāsate iti
 madhusūdana-sarasvatī-pādānāṁ vyākhyā |

atra **nādevo devam arcayet** iti tāntrika-dr̥ṣṭyā **gopālo'ham** iti bhāvanāvattve yā
 gopālopāsanā sā ahaṅgrahopāsanā | tathā **yaḥ parameśvaro viṣṇuḥ sa hi sūrya eṣa**
nānyaḥ | sa hi indra eva nānyaḥ | sa hi soma eva nānyaḥ ity evaṁ bhedenaikasyā eva
 bhagavad-vibhūter yā upāsanā sā pratīkopāsanā | viṣṇuḥ sarva iti samasta-vibhūty-
 upāsanā viśvarūpopāsaneti jñāna-yajñasya traividhyam | yad vā ekatvena pṛthaktvena
 ity eka eva ahaṅgrahopāsanā gopālo'ham gopālasya dāso'ham ity ubhaya-bhāvanā-
 mayī samudra-gāminī nadīva samudra-bhinno'bhinnā ceti | tadā ca jñāna-yajñasya
 traividhyam ||15||

baladevaḥ -- evaṁ kevala-svarūpa-niṣṭhān kīrtanādi-śuddha-bhakti-pradhānān
 mahātma-śabditān abhidhāya guṇi-bhūta-tat-kīrtanādi-jñāna-pradhānān bhaktān āha
 jñāneti | pūrvato'nye kecana bhaktāḥ pūrvoktena kīrtanādi-jñāna-yajñena ca yajanto
 mām upāsate | tatra prakāram āha bahudhā bahu-prakāreṇa pṛthaktvena
 prapañcākāreṇa pradhāna-mahad-ādyātmanā viśvatomukham indrādi-daivatātmanā
 cāvasthitāṁ mām ekatvenopāsate | ayam atra niṣkarṣaḥ – sūkṣma-cid-acic-chaktimān
 satya-saṅkalpaḥ kṛṣṇo bahu syām iti svīyena saṅkalpena sthūla-cid-acic-chaktimān
 eka eva brahmādi-stambānta-vicitra-jagad-rūpatayāvatiṣṭhata ity anusandhinā
 tādr̥śasya mama kīrtanādinā ca mām upāsata iti ||15||

Verses 16-19

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम्
 मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥
 पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
 वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक् साम यजुरेव च ॥१७॥
 गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
 प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥
 तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
 अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चहमर्जुन ॥१९॥

aham kratuḥ aham yajñaḥ svadhāham aham auśadham
 mantra 'ham aham evājyam aham agnir aham hutam ||16||
 pitāham asya jagato mātā dhātā pitāmahaḥ |
 vedyaṁ pavitraṁ omkāra ṛk sāma yajur eva ca ||17||
 gatiḥ bhartā prabhuḥ sāksī nivāsaḥ śaraṇaṁ suhṛt |

prabhavaḥ pralayaḥ sthānaṁ nidhānaṁ bījam avyayam ||18||
tapāmy aham ahaṁ varṣaṁ nigṛhṇāmy utsṛjāmi ca |
amṛtaṁ caiva mṛtyuś ca sad asac cāham arjuna ||19||

śrīdharah – sarvātmatām prapañcayati ahaṁ kratuḥ ity ahaṁ caturbhiḥ | kratuḥ
śrauto'gniṣṭomādīḥ | yajñāḥ smārtaḥ pañca-mahā-yajñādīḥ | svadhā pitṛy-arthaṁ
śrāddhādīḥ | auśadham auśadhi-prabhavam annam | bheṣajam vā | mantrō yājya-
purodho-vākyādīḥ | ājyam homādi-sādhanam | agnir āhavanīyādīḥ | hutam homaḥ |
etat sarvam aham eva ||16||

kiṁ ca piteti | dhātā karma-phala-vidhātā | vedyaṁ jñeyaṁ vastu | pavitraṁ śodhakam
| prāyaścittātmakam vā | oṅkāraḥ praṇavaḥ | ṛg-ādayo vedās cāham eva | spaṣṭam anyat
||17||

kiṁ ca gatir iti | gamyata iti gatiḥ phalam | bhartā poṣaṇa-kartā | prabhur niyantā |
sākṣī śubhāsubha-draṣṭā | nivāso bhoga-sthānam | śaraṇam rakṣakaḥ | suhṛd dhita-
kartā | prakarṣeṇa bhavaty aneneti prabhavaḥ sraṣṭā | praliyate'neneti pralayaḥ
samhartā | tiṣṭhaty asminn iti sthānam ādhāraḥ | nidhīyate'sminn iti nidhānam laya-
sthānam | bījam kāraṇam | tathāpy avyayam avināśī | na tu brīhy-ādi-bījavan naśvaram
ity arthaḥ ||18||

kiṁ ca tapāmy aham iti | ādityātmanā sthitvā nidāgha-kāle tapāmi jagatas tāpaṁ
karomi | vṛṣṭi-samaye ca varṣam utsṛjāmi vimuñcāmi | kadācit tu varṣam nigṛhṇāmy
ākaraṣāmi | amṛtaṁ jīvanaṁ mṛtyuś ca nāśaḥ | sat sthūlam dṛśyam | asac ca sūkṣma-
dṛśyam | etaṁ sarvam aham eveti | evaṁ matvā mām eva bahudhopāsata iti
pūrvenaivānvayaḥ ||19||

madhusūdanaḥ – yadi bahudhopāsate tarhi katham tvām evety āśaṅkyātmano
viśvarūpatvaṁ prapañcayati caturbhiḥ aham iti | sarvasva-rūpo'ham iti vaktavye tat tad
eka-deśa-kathanam avayutyānuvādena vaiśvānare dvādaśaka-pāle'ṣṭākapaḥ-pālatvādi-
kathanavat | kratuḥ śrauto'gniṣṭomādīḥ | yajñāḥ smārto vaiśvadevādir mahā-
yajñatvena śruti-smṛti-prasiddhaḥ | svadhā'nnam pitṛbhyo dīyamānam | auśadham
auśadhi-prabhavam annam sarvaiḥ prāṇibhir bhujyamānam bheṣajam vā | mantrō
yājyāpurovākyādir yenoddiśya havir dīyate devebhyaḥ | ājyam gṛtaṁ sarva-havir
upalakṣaṇam idam | agnir āhavanīyādir haviṣprakṣepādhikaraṇam | hutam havanam
haviṣprakṣepaḥ etat sarvam aham parameśvara eva | etad ekaika-jñānam api bhagavad-
upāsanam iti kathayitum pratyekam aham-śabdaḥ | kriyā-kāraṇa-phala-jātam kim api
bhagavad atiriktam nāstīti saumāyārthaḥ ||16||

kiṁ ca | asya jagataḥ sarvasya prāṇi-jātasya pitā janayitā | mātā janayitṛ | dhātā
poṣayitā tat-tat-karma-phala-vidhātā vā | pitāmahaḥ pituḥ pitā | vedyaṁ vedayitavyam
vastu | pūyate'neneti pavitraṁ pāvanam śuddhi-hetur gaṅgā-snāna-gāyatrī-japādi |
veditavye brahmaṇi vedana-sādhanam omkāraḥ | niyatākṣara-pādā ṛk | gīti-viśiṣṭā saiva
sāma | sāma-padam tu gīti-mātrasyaivābhidhāyakam ity anyat | gīti-rahitam

aniyatākṣaram yajuḥ | etat trividham mantra-jātam karmopayogi | ca-kārād
atharvāṅgirasopi grhyante | eva-kāro'ham evety avadhāraṅarthaḥ ||17||

kim ca gatiḥ iti | gamyata iti gatiḥ karma-phalam |

brahmā viśva-srjo dharmo mahān avyaktam eva ca |
uttamān sāttvikīm etān gatiḥ āhur manīṣiṇaḥ || ity [Manu 12.50] evam
manvādy-uktam |

bhartā poṣṭā sukha-sādhanasyaiva dātā | prabhūḥ svāmī madīyo'yam iti svīkartā | sāksī
sarva-prāṇinām śubhāśubha-draṣṭā | nivasanty asminn iti nivāso bhoga-sthānam |
śīryate duḥkham asminn iti śaraṇam prapannānām ārti-hṛt | suhṛt
pratyupakārānapekṣaḥ sannupakārī | prabhava utpattiḥ | pralayo vināśaḥ | sthānam
sthitiḥ | yad vā prakarṣeṇa bhavanty aneneti prabhavaḥ sraṣṭā | prakarṣeṇa
liyante'neneti pralayaḥ saṁhartā | tiṣṭhanty asminn iti sthānam ādhāraḥ | nidhīyate
nikṣipyate tat-kāla-bhogyatayā kālāntaropabhogyam vastv asminn iti nidhānam
sūkṣma-rūpa-sarva-vastv-adhikaraṇam pralaya-sthānam iti yāvat | śaṅkha-padmādi-
nidhir vā | bījam utpatti-kāraṇam | avyayam avināśi na tu brīhy-ādivad vinaśvaram |
tenānādy-anantaḥ yat kāraṇam tad apy aham evety pūrveṇaiva sambandhaḥ ||18||

kim ca tapāmy aham iti | tapāmy aham ādityaḥ san | tataś ca tāpa-vaśād aham varṣam
pūrva-vṛṣṭi-rūpaḥ rasam pṛthivyā nigrhṇāmy ākarṣāmi kaiścid raśmibhir aṣṭasu
māseṣu | punas tam eva nigrhītam rasam caturṣu māseṣu kaiścid raśmibhir utsṛjāmi ca
vṛṣṭi-rūpeṇa prakṣipāmi ca bhūmau | amṛtam ca devānām sarva-prāṇinām jīvanam vā |
eva-kārasyāham ity anena sambandhaḥ | mṛtyuś ca martyānām sarva-prāṇinām vināśo
vā | sat yat sambandhitayā yad vidyate tat tatra sat | asac ca yat-sambandhitayā yac ca
vidyate tat tatrāsat | etaḥ sarvam aham eva he'rjuna | tasmāt sarvātmānam mām
viditvā sva-svādhikārānusāreṇa bahubhiḥ prakārair mām evopāsata ity
upapannam ||19||

viśvanāthaḥ --- bahudhopāsate katham tvām evety āśaṅkyātmano viśvarūpatvam
prapañcayati caturbhiḥ | kratuḥ śrauto'gniṣṭomādiḥ yajñāḥ smārto vaiśvadevādiḥ |
auśadham auśadhi-prabhavam annam | pitā vyaṣṭi-samaṣṭi-sarva-jagad-utpādanāt |
mātā jagato'sya svakuṣi-madhya eva dhāraṇāt | dhātā jagato'sya poṣaṇāt | pitāmahaḥ
jagat sraṣṭuḥ brahmaṇopi janakatvāt | vedyaḥ jñeyaḥ vastu | pavitraḥ śodhakaḥ
vastu | gatiḥ phalam | bhartā patiḥ | prabhur niyantā | sāksī śubhāśubha-draṣṭā | nivāsa
āspadam | śaraṇam vipadbhyas trātā | suhṛn nirupādhi-hita-kārī | prabhavādyāḥ sṛṣṭi-
saṁhāra-sthitayaḥ kriyāś cāham | nidhānam nidhiḥ padma-śaṅkhādiḥ | bījam kāraṇam
| avyayam avināśi na tu brīhy-ādivan naśvaram ||16-18||

ādityo bhūtvā nidāghe tapāmi prāvṛṣi varṣam utsṛjāmi | kadācic caiva graha-rūpeṇa
varṣam nigrhṇāmi ca | amṛtam mokṣam mṛtyuḥ saṁsāraḥ | sad asat sthūla-sūkṣmaḥ |
etat sarvam aham evety matvā viśvatomukham mām upāsata ity pūrvenānvayaḥ ||19||

baladevaḥ – aham eva jaga-rūpatayāvasthita ity etat pradarśayati aham iti caturbhiḥ |
kratur jyotiṣtomādiḥ śrauto, yajño vaiśvadevādiḥ smārtaḥ | svadhā pitr-arthe
śrāddhādiḥ | auśadham bheṣajam auśadhi-prabhavam annam vā | mantra **yājyāpuro nu**
vākyādir yenoddiśya havir devebhyo dīyate | ājyam ghr̥ta-homādi-sādhanam | agnir
homādi-kāraṇam āhavanīyādiḥ | hutam homo haviḥ-prakṣepaḥ | etat sarvātmanāham
evāsthitaḥ | pitāham iti | asya sthira-carasya jagatas tatra tatra pitṛtvena mātṛtvena
pitāmahatvena cāham eva sthitaḥ | dhātā dhāraṇatvena poṣakatvena ca tatra tatra
sthito rājādīś cāham eva cid-acic-chaktimatas tad-antaryāmiṇo mat teṣām anatirekāt
vedyam jñeyam vastu pavitraṁ śuddhikaram gaṅgādi-vāri | jñeye brahmaṇi jñāna-
hetur oṅkāraḥ sarva-veda-bīja-bhūtaḥ | ṛg-ādis trividho vedaś ca-śabdād atharva ca
grāhyam | teṣu niyatākṣaraḥ pādā ṛk, saiva gīti-viśiṣṭā sāma, sāma-padam tu
gītimātrasyaiva vācakam ity anyat | gīti-sūnyam amitākṣaram yajuḥ | etat trividham
karmopayogi-mantra-jātam aham evety arthaḥ |

gatiḥ sādhya-sādhana-bhūtā gamyata iyam anyā ca iti nirukteḥ | bhartā patiḥ |
prabhur niyantā | sākṣi śubhāśubha-draṣṭā | nivāso bhoga-sthānam nivasaty atra iti
nirukteḥ | śaraṇam prapannārti-hṛta śīrṣyate duḥkham asmin iti nirukteḥ | suhṛn
nimitta-hita-kṛt | prabhavādyāḥ svarga-pralaya-sthitayaḥ kriyāḥ | nidhānam nidhir
mahā-padmādir nava-vidhaḥ | bījam kāraṇam avyayam avināśi | na tu brīhy-ādivad
vināśi |

tapāmīti | sūrya-rūpeṇāham eva nidāghe jagat tapāmi | prāvṛṣi varṣam jalam visṛjāmi
megha-rūpeṇa varṣam nigrhṇāmi ākarṣāmi | amṛtam mokṣam | mṛtyuḥ saṁsāraḥ | sat
sthūlam | asat sūkṣmam | etat sarvam aham eva tathā caivam bahuvīdha-nāma-
rūpāvastha-nikhila-jagad-rūpatayā sthita eka eva śaktimān vāsudeva ity
ekatvānusandhinā jñāna-yajñena caike yajanto mām upāsate ||16-19||

Verse 20

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्टुः स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकम्
अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥

traividyaṁ mām somapāḥ pūta-pāpā
yajñair iṣṭvā svar-gatiṁ prārthayante |
te puṇyam āsādy surendra-lokam
aśnanti divyān divi deva-bhogān ||20||

śrīdharah – tad evam avajānanti mām mūḍhā ity ādi śloka-dvayena kṣipra-phalāśayā
devatāntaram yajanto mām nādriyanta ity abhaktā darśitāḥ | mahātmānas tu mām
pārthety ādinā ca mad-bhaktā uktāḥ | tatraikatvena pṛthaktvena vā ye parameśvaram

na bhajanti teṣāṃ janma-mṛtyu-pravāho durvāra ity āha traividyaṃ iti dvābhyāṃ | ṛg yajuḥ sāma lakṣaṇās tisro vidyāyeṣāṃ te trividyaḥ | trividyaṃ eva traividyaḥ | svārthe tad-dhitaḥ | trisro vidyā adhīyate jānanti vā | traividyaṃ veda-trayokta-karma-parāḥ ity arthaḥ | veda-traya-vihita-yajñair mām iṣṭvā mamaiva rūpaṃ devatānataram ity ajānanto'pi vastuta indrādi-rūpeṇa mām eveṣṭvā sampūjya | yajña-śeṣaṃ somaṃ pibantīti somapāḥ | tenaiva pūta-pāpāḥ śodhita-kalmaṣāḥ santaḥ svargatiṃ svargam prati gatiṃ ye prārthayante te puṇya-phala-rūpaṃ surendra-lokaṃ svargam āsādyā prāpya | divi svarge | divyānuttamān devānāṃ bhogān | aśnanti bhuñjate ||20||

madhusūdanaḥ – evam ekatvena pṛthaktvena bahudhā ceti trividhā api niṣkāmaḥ santo bhagavantam upāsīnāḥ sattva-śuddhi-jñānotpatti-dvāreṇa krameṇa mucyante | ye tu sakāmaḥ santo na kenāpi prakāreṇa bhagavantam upāsate kintu sva-sva-kāma-sādhanāni kāmyāny eva karmāny anuṣṭhanti te sattva-śodhakābhāvena jñāna-sādhanam anadhirūṇāḥ punaḥ punar janma-maraṇa-prabandhena sarvadā saṃsāra-duḥkham evānubhavantīty āha traividyeti dvābhyāṃ |

ṛg-veda-yajur-veda-sāma-veda-lakṣaṇā hautrādhvarya-vaudgātra-pratipatti-hetavas tisro vidyā yeṣāṃ te tri-vidyās tri-vidyā eva svārthika-tad-dhitena traividyaḥ tisro vidyā vidantīti vā veda-traya-vido yajñikā yajñair agniṣṭomādibhiḥ krameṇa savana-traye vasu-rudrād ity arūpiṇaṃ mām īśvaram iṣṭvā tad-rūpeṇa mām ajānanto'pi vastu-ṛttena pūjayitvābhiṣutya hutvā ca somaṃ pibantīti somapāḥ santas tenaiva somapānena pūta-pāpā nirasta-svarga-bhoga-pratibandhaka-pāpāḥ sakāmatayā svar-gatiṃ prārthayante na tu sattva-śuddhi-jñānotpatty-ādi | te divi svarge loke puṇyaṃ puṇya-phalaṃ sarvotkrṣṭaṃ surendra-lokaṃ śata-kratoḥ sthānam āsādyā divyān manusyaair alabhyān deva-bhogān deva-dehopabhogyān kāmān aśnanti bhuñjate ||20||

viśvanāthaḥ --- evaṃ trividhopāsanāvanto'pi bhaktā eva mām eva parameśvaraṃ jānanto mucyante | ye tu karmaṇas te na mucyanta evety āha dvābhyāṃ traividyaṃ iti | ṛg-yajuḥ-sāma-lakṣaṇās tisro vidyā adhīyante jānanti vā traividyaṃ veda-trayokta-karma-parā ity arthaḥ | yajñair mām iṣṭvendrādayo mamaiva rūpāni ity ajānanto'pi vastuta indrādi-rūpeṇa mām eveṣṭvā yajña-śeṣaṃ somaṃ pibantīti somapāḥ te puṇyaṃ prāpya ||20||

baladevaḥ – evaṃ svabhaktānāṃ ṛttram abhidhāya teṣāṃ eva viśeṣaṃ bodhayitum sva-vimukhānāṃ ṛttram āha traividyaṃ iti dvābhyāṃ | tiṣṇāṃ vidyānāṃ samāhāras trividyaṃ | tad ye'dhīyante vidanti ca te traividyaḥ | tad adhīte tad veda iti sūtrād aṅ | ṛg-yajuḥ-sāmokta-karma-parā ity arthaḥ | trayī-vihitair jyotiṣṭomādibhir yajñair mām iṣṭvendrādayo mamaiva rūpāny avidvanto'pi vastutas tat-tad-rūpeṇāvasthitaṃ mām evāradhyety arthaḥ | somapā yajña-śeṣaṃ somaṃ pibantaḥ | pūta-pāpā vinaṣṭ-svargādi-prāpti-virodha-kalmaṣāḥ santo ye svargatiṃ prārthayante te puṇyam ity ādi visphuṭārthaḥ | mayaiva dattam iti śeṣaḥ ||20||

ते तं भुङ्क्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यालोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्न
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

te taṁ bhuktvā svarga-lokaṁ viśālaṁ
kṣīṇe puṇye martya-lokaṁ viśanti |
evaṁ trayī-dharmam anuprapannā
gatāgataṁ kāma-kāmā labhante ॥21॥

śrīdharahaḥ – tataś ca te taṁ iti | te svarga-kāmās taṁ prārthitaṁ vipulaṁ svarga-lokaṁ
tat-sukhaṁ bhuktvā bhoga-prāpake puṇye kṣīṇe sati martya-lokaṁ viśanti | punar apy
evam eva veda-traya-vihitaṁ dharmam anugataḥ kāma-kāmā bhogān kāmayamānā
gatāgataṁ yātāyātaṁ labhante ॥21॥

madhusūdanaḥ – tataḥ kim aniṣṭam iti tadāha te taṁ iti | te sakāmās taṁ kāmyena
puṇyena prāptaṁ viśālaṁ vistīrṇaṁ svarga-lokaṁ bhuktvā tad-bhoga-janake puṇye
kṣīṇe sati tad-deha-nāśāt punar deha-grahaṇāya martya-lokaṁ viśanti punar garbha-
vāsādi-yātanaṁ anubhavantīty arthaḥ | punaḥ punar evam ukta-prakāreṇa | hiḥ
prasiddhy-arthaḥ | traidharmyaṁ hautrādhvaryavaudgātra-dharma-trayāha
jyotiṣṭomādikaṁ kāmyaṁ karma | trayī-dharmam iti pāṭhe'pi trayyā veda-trayeṇa
pratipāditaṁ dharmam iti sa evārthaḥ | anupapannā anādau saṁsāre pūrva-pratipatty-
apekṣayānu-śabdaḥ | pūrva-pratipatty-anantaraṁ manuṣya-lokaṁ āgatya punaḥ
pratipannāḥ | kāma-kāmā divyān bhogān kāmayamānā evaṁ gatāgataṁ labhante
karma krtvā svargaṁ yānti tata āgatya punaḥ karma kurvantīty evaṁ garbha-vāsādi-
yātanaṁ pravāhas teṣāṁ aniṣam anuvartata ity abhiprāyaḥ ॥21॥

viśvanāthaḥ --- gatāgataṁ punaḥ punar mṛtyu-janmaṁ ॥21॥

baladevaḥ – tataś ca te taṁ iti te svarga-prārthakāḥ prārthitaṁ taṁ svarga-lokaṁ
bhuktvā tat-prāpake puṇye kṣīṇe sati martya-lokaṁ viśanti pañcāgni-vidyokta-rītyā
bhuvī brāhmaṇādi-janmaṁ labhante punar apy evam eva trayī-vihitaṁ dharmam
anutiṣṭhantaḥ kāma-kāmāḥ svarga-bhogeccchavo gatāgataṁ labhante saṁsaranīty
arthaḥ ॥21॥

Verse 22

अनन्याश्रित्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

ananyās cintayanto mām ye janāḥ paryupāsate |
teṣām nityābhiyuktānām yoga-kṣemaṁ vahāmy aham ||22||

śrīdharah – mad-bhaktās tu mat-prasādena kṛtārthā bhavantīty āha ananyāḥ iti |
ananyā nāsti mad-vyatirekeṇānyat kāmayaṁ yeṣām te | tathābhūtā ye janā mām
cintayantaḥ sevante teṣām nityābhiyuktānām sarvadā mad-eka-niṣṭhānām yogam
dhanādi-lābhaṁ kṣemaṁ ca tat-pālanam mokṣam vā | tair aprārthitam apy aham eva
vahāmi prāpayāmi ||22||

madhusūdanaḥ – niṣkāmaḥ samyag-darśinas tu ananyā iti | anyo bheda-dṛṣṭi-viṣayo
na vidyate yaśam te'nanyāḥ sarvādvaita-darśinaḥ sarva-bhoga-niḥsṛḥāḥ | aham eva
bhagavān vāsudevaḥ sarvātmā na mad-vyatiriktam kimcid astīti jñātvā tam eva
pratyañcam sadā cintayanto mām nārāyaṇam ātatvena ye janāḥ sādhana-catuṣṭaya-
sampannāḥ sarinnyāsinaḥ pari sarvato'navacchinnatayā paśyanti te mad-ananyatayā
kṛtakṛtyā eveti śeṣaḥ |

advaita-darśana-niṣṭhānām atyanta-niṣkāmanām teṣām svayam aprayatamānām
katham yoga-kṣemaḥ syātām ity ata āha teṣām nityābhiyuktānām nityam anavaratam
ādareṇa dhyāne vyāpṛtānām deha-yātrā-mātrārtham apy aprayatamānānām yogam ca
kṣemaṁ ca | alabdhasya lābhaṁ labdhasya parirakṣaṇam ca śarīra-sthity-artham yoga-
kṣemaṁ akāmayamānānām api vahāmi prāpayāmy aham sarveśvaraḥ |

teṣām jñānī nitya-yukta eka-bhaktir viśiṣyate |
priyo hi jñānino'tyartham aham sa ca mama priyaḥ || [Gītā 7.17] iti hy uktam |

yadyapi sarveṣām api yoga-kṣemaṁ vahati bhāgavāms tathāpy anyeṣām prayatnam
utpādy tad-dvārā vahati jñāninām tu tad-artham prayatnam utpādy vahatīti
viśeṣaḥ ||22||

viśvanāthaḥ --- mad-ananya-bhaktānām sukhaṁ tu na karma-prāpyam kintu mad-
dattam evety āha ananyā iti | nityam eva sadaivābhiyuktānām paṇḍitānām iti tad anye
nityam apaṇḍitā iti bhāvaḥ | yad vā nitya-samyoga-sṛḥāvatām yogo dhanādi-lābhaḥ
kṣemaṁ tat-pālanam ca tair tair anapekṣitam apy aham eva vahāmy atra karomīty
aprayujya vahāmīti prayogāt teṣām śarīra-poṣaṇa-bhāro mayaivohyate yathā
svakalatra-putrādi-poṣaṇa-bhāro grhastheneti bhāvaḥ | na ca anyeṣām iva teṣām api
yoga-kṣemaṁ karma-prāpyam evety ata ātmārāmasya sarvetodāsīnasya
parameśvarasya tava kim tad-vahaneneti vācyam | **bhaktir asya bhajanaṁ tad
ihāmutropādhi-nairāsyenāmuṣmin manaḥ-kalpanam etad eva naiṣkarmyam** | iti śruter
mad-anya-bhaktānām niṣkāmatvena naiṣkarmyāt teṣu dṛṣṭam sukhaṁ mad-dattam
eva | tatra mama sarvatrodāsīnasyāpi sva-bhakta-vātsalyam eva hetur jñeyaḥ | na
caivaṁ tvayi sveṣṭa-deve sva-nirvāha-bhāram dadānās te bhaktāḥ prema-śūnyā iti
vācyam | tair mayi sva-bhārasya sarvathaiṅvānarpaṇāt mayaiva svecchayā grahaṇāt | na
ca saṅkalpa-mātreṇa viśva-sṛṣṭy-ādi kartum mamāyam bhāro jñeyaḥ | yad vā bhakta-

janāsaktasya mama sva-bhogyā-kāntābhāra-vahanam iva tadīya-yoga-kṣema-vahanam
atisukha-pradam iti ||22||

baladevaḥ – atha sva-bhaktānām viśeṣā nirūpayati ananyā iti | ye janā ananyā mad-
eka-prayojanā mām cintayanto dhyāyantaḥ paritaḥ kalyāṇa-guṇa-ratnāśrayatayā
vicitrādbhuta-līlā-pīyūṣāśrayatayā divya-vihbūty-āśrayatayā copāsate bhajanti teṣām
nityam sarvadaiva mayy abhiyuktānām vismṛta-deha-yātrāṇām aham eva yoga-
kṣemam annādy-āharaṇam tat-samrakṣaṇam ca vahāmi | atra karomīty anuktvā
vahāmīty uktis tu tat-poṣaṇa-bhāro mayaiva voḍhavyo gr̥hasthasyeva kuṭumba-
poṣaṇa-bhāra iti vyanakti | evam āha sūtrakāraḥ **svāmīnaḥ phala-śruter ity ātreyaḥ** [Vs
3.4.44] iti | atrāhuḥ teṣām nityam mayā sārḍham abhiyogaṁ vāñchatām yogaṁ mat-
prāpti-lakṣaṇam kṣemam ca matto'punar-āvṛtti-lakṣaṇam aham eva vahāmi | teṣām
mat-prāpaṇa-bhāro mamaiva | na tv arcir-āder deva-gaṇasyeti | evam evābhidhāsyati
dvādaśe – **ye tu sarvāṇi karmāṇi** ity ādi-dvayena | sūtrakāro'py evam āha **viśeṣam ca
darśayati** [Vs 4.3.16] iti ||22||

Verse 23

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

ye 'py anya-devatā-bhaktā yajante śraddhayānvitāḥ |
te 'pi mām eva kaunteya yajanty avidhi-pūrvakam ||23||

śrīdharah – nanu ca tvad-vyatirekeṇa vastuto devatāntarasyābhāvādindrādi-sevino'pi
tvad-bhaktā eveti katham te gatāgataṁ labheran ? tatrāha ye'pīti | śraddhayopetā
bhaktāḥ santo ye janā anya-devatā indrādi-rūpā yajante te'pi mām eva yajantīti satyam
kintu avidhi-pūrvakam | mokṣa-prāpakam vidhiṁ vinā yajanti | atas te punar
āvartante ||23||

madhusūdanah – nanv anyā api devatās tvam eva tvad-vyatiriktasya vastv-
antarasyābhāvāt | tathā ca devatāntara-bhaktā api tvām eva bhajanta iti na ko'pi
viśeṣaḥ syāt | tena gatāgataṁ kāma-kāmā vasu-rudrādityādi-bhaktā labhante | ananyās
cintayanto mām tu kṛta-kṛtyā iti katham uktaṁ tatrāha ye'pīti | yathā mad-bhaktā
mām eva yajanti tathā ye'nya-devatānām vasv-ādīnām bhaktā yajante jyotiṣomādibhiḥ
śraddhayāstikya-buddhyā'nvitāḥ | te'pi mad-bhaktā iva he kaunteya tat-tad-devatā-
rūpeṇa sthitaṁ mām eva yajanti pūjayanti | avidhi-pūrvakam avidhir ajñānam tat-
pūrvakam sarvātmatvena mām ajñātvā mad-bhinnatvena vastv-ādīn kalapayitvā
yajantīty arthaḥ ||23||

viśvanāthah --- nanu ca **jñāna-yajñena cāpy anye** ity anena tvayā svasyaivopāsānā
trividhoktā | tatra **bahudhā viśvato-mukham** iti tṛtīyā upāsānāyā jñāpanārtham |

aham kratur aham yajñah ity ādi svasya viśva-rūpatvaṁ darśitaṁ | ataḥ karma-yogena karmāṅga-bhūtenrādi-yājakās tathā prādhānyenaiva devatāntara-bhaktā api tvad-bhaktā eva | katham tarhi te na mucyante ? yad uktaṁ tvayā gatāgataṁ kāma-kāmā labhante iti | antavat tu phalam teṣāṁ iti ca | tatrāha ye'pīti satyaṁ mām eva yajantīti | kintv avidhi-pūrvakam mat-prāpakam vidhiṁ vinaiva yajanty ataḥ punar āvartante ||23||

baladevaḥ – nanv indrādi-yājino'pi vastutas tvad-yājina eva teṣāṁ kuto gatāgataṁ iti cet tatrāha ye'pīti | ye janā anya-devatā-bhaktāḥ kevaleshv indrādiṣu bhaktimantaḥ śraddhayā ataeva phala-pradā iti dṛḍha-viśvāsenopetāḥ santo yajante yajñais tān arcayanti | te'pi mām eva yajanti iti satyaṁ etat | kintv avidhi-pūrvakam te yajanti yena vidhinā gatāgata-nivartakā mat-prāptiḥ syāt tam vidhiṁ vinaiva | atas tat te labhante ||23||

Verse 24

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

aham hi sarva-yajñānām bhoktā ca prabhur eva ca |
na tu mām abhijānanti tattvenātaś cyavanti te ||24||

śrīdharah – etad eva vivṛṇoti aham iti | sarveṣāṁ yajñānām tat-tad-devatā-rūpeṇāham eva bhoktā | prabhuś ca svāmī | phala-dātā cāpy aham evety arthaḥ | evambhūtaṁ mām te tattvena yathāvan nābhijānanti | ataś cyavanti pracyavante punar āvartante | ye tu sarva-devatāsu mām evātaryāminam paśyanto yajanti te tu nāvartante ||24||

madhusūdanaḥ – avidhi-pūrvakatvaṁ vivṛṇvan phala-pracyutim amiṣām āha aham hīti | aham bhagavān vāsudeva eva sarveṣāṁ yajñānām śrautānām smārtānām ca tat-tad-devatā-rūpeṇa bhoktā ca svenāntaryāmi-rūpeṇādhiyajñatvāt prabhuś ca phala-dātā ceti prasiddham etat | devatāntara-yājinas tu mām idṛśam tattvena bhoktṛtvena prabhutvena ca bhagavān vāsudeva eva vastv-ādi-rūpeṇa yajñānām bhoktā svena rūpeṇa ca phala-dātā na tad-anyo'sti kaścid ārādhyā ity evam-rūpeṇa na jānanti | ato mat-svarūpāparijñānān mahatāyāsenestvāpi mayy anarpita-karmāṅas tat-tad-deva-lokaṁ dhūmādi-mārgeṇa gatvā tad-bhogānte cyavanti pracyavante tad-bhoga-janaka-karma-kṣayāt tad-dehādi-viyuktāḥ punar deha-grahaṇāya manuṣya-lokaṁ pratyāvartante | ye tu tat-tad-devatāsu bhagavantam eva sarvāntaryāminam paśyanto yajante te bhagavad-arpita-karmāṅas tad-vidyā-sahita-karma-vaśād arcir-ādi-mārgeṇa brahma-lokaṁ gatvā tatrotpanna-samyag-darśanās tad-bhogānte mucyanta iti vivekaḥ ||24||

viśvanāthaḥ --- avidhi-pūrvakatvaṁ evāha aham iti | devatāntara-rūpeṇāham eva bhoktā prabhuḥ svāmī phala-dātā cāham evati | mām tu tattvena na jānanti | yathā

sūryasyāham upāsakaḥ | sūrya eva mayi prasīdatu | sūrya eva mad-abhīṣṭam phalam
dadātu | sūrya eva parameśvara iti teṣām buddhiḥ | na tu parameśvaro nārāyaṇa eva
sūryaḥ | sa eva tādrśa-śraddhotpādakāḥ | sa eva mahyam sūryopāsanā-phala-pradaḥ |
iti buddhi-ratas tattvato mad-abhijñānābhāvāt te cyavante | bhagavān nārāyaṇa eva
sūryādi-rūpeṇārādhyate iti bhāvanayā viśvato-mukhaṁ mām upāsīnās tu mucyanta
eva | tasmān mad-vibhūtiṣu sūryādiṣu pūjā mad-vibhūti-jñāna-pūrvikaiva kartavyā | na
tv anyathā iti dyotitam ||24||

baladevaḥ – avidhi-pūrvakatām darśayati aham hīti | aham evendrādi-rūpeṇa sarveṣām
yajñānām bhoktā prabhuḥ svāmī pālakaḥ phaladaś cety evam tattvena mām
nābhijñānti | atas te cyavanti saṁsaranti ||24||

Verse 25

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

yānti deva-vratā devān pitṛn yānti pitṛ-vratāḥ |
bhūtāni yānti bhūtejyā yānti mad-yājino 'pi mām ||25||

śrīdharah – tad evopapādayati yāntīti | deveṣv indrādiṣu vratam niyamo yeṣām te
antavanto devān yānti | ataḥ punar āvartante | pitṛṣu vratam yeṣām śrāddhādi-kriyā-
parānām te pitṛn yānti | bhūteṣu vinārakamātrpañādiṣu ijjā pūjā yeṣām te bhūtejyā
bhūtāni yānti | mām yaṣṭum śīlam yeṣām te mad-yājinaḥ | te mām evākṣayam
paramānanda-svarūpaṁ yānti ||25||

madhusūdanaḥ – devatāntara-yājinām anāvṛtti-phalābhāve'pi tat-tad-devatāyām
ānurūpa-kṣudra-phalāvāptir dhruveti vadan bhagavad-yājinām tebhyo vailakṣaṇyam
āha yāntīti | avidhi-pūrvaka-yājino hi trividhā antaḥkaraṇopādhi-guṇa-traya-bhedāt |
tatra sāttvikā deva-vratāḥ | devā vasu-rudrādityādayas tat-sambandhi-vratam baly-
upahāra-pradakṣiṇa-prahvī-bhāvādi-rūpaṁ pūjanam yeṣām te tān eva devān yānti **tam
yathā yathopāsate tad eva bhavati** iti śruteḥ | rājasās tu pitṛ-vratāḥ śrāddhādi-kriyābhir
agniṣv āttādīnām pitṛṇām ārādhakās tān eva pitṛn yānti | tathā tāmasā bhūtejyā yakṣa-
rakṣo-vināyaka-mātr-gaṇādīnām bhūtānām pūjakās tāny eva bhūtāni yānti | atra deva-
pitṛ-bhūta-śabdānām tat-sambandhi-lakṣaṇayoṣṭra-mukha-nyāyena samāsaḥ |
madhyama-pada-lopi-samāsānaṅgikārān prakṛti-vikṛti-bhāvābhāvena ca tādarthya-
caturthī-samāsāyogāt | ante ca pūjāvācījyāśabda-prayogāt pūrva-paryāya-dvaye'pi
vrata-śabdaḥ pūjā-para eva |

evam devatāntarārādhanaṣya tat-tad-devatā-rūpatvam antavat phalam ukṭvā bhagavad-
ārādhanaṣya bhagavad-rūpatvam anantaṁ phalam āha mām bhagavantaṁ yaṣṭum
pūjayitum śīlam yeṣām te mad-yājinaḥ sarvasu devatāsu bhagavad-bhāva-darśino
bhagavad-ārādhana-parāyaṇā mām bhagavantaṁ eva yānti | samāne'py āyāse

bhagavantam anatoryāmiṇam ananta-phala-dam anārādhyā devatāntaram
ārādhyāntavat-phalam yāntīty aho durdaiva-vaibhavam ajñānām ity abhiprāyaḥ ||25||

viśvanāthaḥ --- nanu ca tat-tad-devatā-pūjā-paddhatau yo yo vidhir uktas tenaiva
vidhinā sā sā devatā pūjyata eva | yathā viṣṇu-pūjā-paddhatau ya eva vidhis tenaiva
vaiṣṇavā viṣṇuṁ pūjayanti | ato devatāntara-bhaktānām ko doṣa iti cet satyam | tarhi
tām tām devatām tad-bhaktāḥ prāpnuvanty eva ity ayaṁ nyāya eva ity āha yāntīti |
tena tat-tad-devatānām api naśvaratvāt tat-tad-devatā-bhaktāḥ katham anaśvaro
bhavantu ? **aham tv anaśvaro nityo mad-bhaktā apy anaśvarāḥ** iti te nityā eveti
dyotitam | **bhavān ekaḥ śiṣyate śeṣa-samjñāḥ** [BhP 10.3.25] iti | **eko nārāyaṇa evāsīn na
brahmā na ca śaṅkaraḥ** iti | **parārdhānte so'budhyata gopa-rūpo me purastād
āvīrababhūva** [GTU 1.25] iti | **na cyavante ca mad-bhaktā mahati pralaye'pi** [SkandaP
Kāśī-khaṇḍe] ity ādi śruti-smṛtibhyaḥ ||25||

baladevaḥ – vastuto mama tat tad devatādi-rūpatayā sthitatve'pi tad-rūpatayā maj-
jñānābhāvād eva temām nāpnuvantīty āha yāntīti | atrādy-apaaryāye vrata-śabdaḥ
pūjābhidhāyī paratrejyā-śabdāt | deva-vratā deva-pūjakāḥ sāttvika-darśa-paurṇamāsy-
ādi-karmabhir indrādīn yajantas tām eva yānti | piṭṛ-vratā rājasāḥ śrāddhādi-karmabhiḥ
pitṛn yajantas tām eva yānti | bhūtejyās tāmāsāt tat-tad-balibhir yakṣa-rakṣo-vināyakān
pūjayantas tāny eva bhūtāni yānti | mad-yājinas tu nirguṇāḥ sulabhair dravyair mām
arcayanto mām eva yānti | apir avadhāraṇe | ayam arthaḥ – indrādīnām vayam
upāsakās ta evāsmākam īśvarāḥ pūjābhiḥ prasīdantaḥ phalāny abhiṣṭāni dadyur iti
mad-anya-deva-sevakānām bhāvanā | sarva-śaktiḥ sarveśvaro vāsudevas tad-devatādi-
rūpeṇāvasthito'smat-svāmī sulabhopacāraiḥ karmabhir ārādhiṭaḥ sarvāny asmad-
abhiṣṭāni dadyād iti mat-sevakānām bhāvanā | tataś ca samānāny eva karmāny
anutiṣṭhanto'pi devādi-sevino mad-bhāvanā-vaimukhyāt tām niṣeṣṭān evācīrāyūṣo'lpā-
vibhūtīn āśādyā taiḥ saha parimitān bhogān bhuktvā tad-vināśe vinaśyanti | mat-
sevinas tu mām anādi-nidhanam satya-saṅkalpam ananta-vibhūtim vijñānānanda-
mayam bhakta-vatsalam sarveśvaram prāpya mattaḥ punar na nivartante | mayā sākam
anantāni sukhāni anubhavante mad-dhāmni divye vilasantīti ||25||

Verse 26

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्रमि प्रयतात्मनः ॥२६॥

patraṁ puṣpaṁ phalam toyam yo me bhaktyā prayacchati |
tad aham bhakty-upahṛtam aśnāmi prayatātmanaḥ ||26||

śrīdharāḥ – tad evam sva-bhaktānām akṣaya-phalam uktam | anāyāsatvam ca sva-
bhakter darśayati patram iti | patra-puṣpādi-mātram api mahyam bhaktyā prītyā yaḥ
prayacchati tasy aprayatātmanaḥ śuddha-cittasya niṣkāma-bhaktasya tat-patra-
puṣpādikam bhaktyā tena upahṛtam samarpitam aham aśnāmi | na hi mahā-vibhūti-

pateḥ parameśvarasya mama kṣudra-devatānām iva bahu-vitta-sādhyā-yogādibhiḥ
paritoṣaḥ syāt | kintu bhakti-mātreṇa | ato bhaktena samarpitaṁ yat kiñcit patrādi-
mātram api tad-anugrahārtham evāśnāmīti bhāvaḥ ||26||

madhusūdanaḥ – tad evaṁ devatāntarāṇi parityajyānanta-phalatvād bhagavata
evārādhanam kartavyam atisukaratvāc cety āha patram iti | patram puṣpaṁ phalam
toyam anyad vānāyāsa-labhyaṁ yat kiñcid vastu yaḥ kaścid api naro me mahyam
ananta-mahā-vibhūti-pataye parameśvarāya bhaktyā na vāsudevāt param asti kiñcit iti
buddhi-pūrvikayā prītyā pracchatīśvarāya bhṛtyavad upakalpayati mat-svatvānā
āspada-dravyābhāvāt sarvasyāpi jagato mayaivārjitatvāt | ato madīyam eva sarvaṁ
mahyam arpayati janaḥ | tasya prītyā prayacchataḥ prayatātmanaḥ śuddha-buddhes
tat-patra-puṣpādi-tuccham api vastu ahaṁ sarveśvaro’śnāmi aśnavat prītyā svikṛtya
tṛpyāmi | atra vācasyātyanta-tiraskārād aśana-lakṣitena svikāra-viśeṣeṇa prīty-atīśaya-
hetutvam vyajyate | [na ha vai devā aśnanti na pibanty etad evāmṛtaṁ dr̥ṣṭvā tṛpyanti](#) iti
śruteḥ |

kasmāt tuccham api tad aśnāsi ? yasmād bhakty-upahṛtam bhaktyā prītyā samarpitaṁ
tena prītyā samarpaṇam mat-svikāra-nimittam ity arthaḥ | atra bhaktyā prayacchati
uktvā punar bhakty-upahṛtam iti vadann abhaktasya brāhmaṇatva-tapasvītvādi mat-
svikāra-nimittam na bhavatīti parisankhyāṁ sūcayati | śrīdāma-brāhmaṇānīta-taṇḍula-
kaṇa-bhakṣaṇavat prīti-viśeṣa-pratibaddha-bhakṣyābhakṣya-vijñāno bāla iva mātrādy-
arpitaṁ patra-puṣpādi bhaktārpitaṁ sāksād eva bhakṣyāmīti vā | tena bhaktir eva
mat-paritoṣa-nimittam na tu devatāntaravad baly-upahārādi bahu-vitta-vyayāyāsa-
sādhyam kiñcid iti devatāntaram apahāya mām eva bhajetety abhiprāyaḥ ||26||

viśvanāthaḥ --- varam devāntara-bhaktāvāyāsādhikyam na tu mad-bhaktāv ity āha
patram iti | atra bhaktyeti karaṇam | tṛtīyāyām bhakty-upahṛtam iti paunaruktaṁ syāt |
ataḥ sahārthe tṛtīyā | bhaktyā sahito mad-bhaktā ity arthaḥ | tena mad-bhakta-bhinno
janas tātkālikyā bhaktyā yat prayacchati tat tenopahṛtam api patra-puṣpādikam
naivāśnāmīti dyotitam | tataś ca mad-bhakta eva patrādikam yad dadāti tat tasyāham
aśnāmi yathocitam upayuñje | kīdṛśam ? bhaktyopahṛtam | na tu kasyacid
anurodhādīnā dattam ity arthaḥ | kiṁ ca mad-bhaktasyāpy apavitra-śarīratve sati
nāśnāmīty āha prayatātmanaḥ śuddha-śarīrasyeti rajaḥsvalādayo vyāvṛttāḥ | yad vā
prayatātmanaḥ śuddhāntaḥkaraṇasya mad-bhaktam vinā nānyaḥ śuddhāntaḥkaraṇa iti
| [dhautātmā puruṣaḥ kṛṣṇa-pāda-mūlam na muñcati](#) [BhP 2.8.5] iti parikṣid-ukter
mat-pāda-sevā-tyāgāsāmārthyam eva śuddha-cittatva-cihnam | ataḥ kvacit kāma-
krodhādi-sattve’pi utkhāta-damṣṭroraga-damśavat tasyākiñcit-karatvam jñeyam ||26||

baladevaḥ – evam akṣayānanta-phalatvān mad-bhaktiḥ kāryety uktvā sukha-
sādhyatvāc ca sā kāryety āha patram iti | patram vā puṣpaṁ vānyad vā | yat sulabham
vastu yo bhaktyā prīti-bhareṇa me sarveśvarāya prayacchati, tasya bhakty-upahṛtam
prīty-arpitaṁ tat-tad-ananta-vibhūtiḥ pūrṇa-kāmo’py aham aśnāmi yathocitam
upabhuñje | tat-prīty-udita-kṣut-tṛṣṇaḥ san tad-bhaktyāveśāt tat sarvam admīti vā |
tasya kīdṛśasyety āha prayatātmano viśuddha-manaso niṣkāmasyety arthaḥ | tathā ca
niṣkāmeṇa mad-anuraktenārpitaṁ tad aśnāmi | tad-viparītenārpitaṁ tu nāśnāmīty

uktam | bhaktyā ity uktvāpi punar bhakty-upahṛtam ity uktir bhaktir eva mat-toṣikā |
na tu divjatva-tapasvitvād iti sūcayati | iha satatam ananyaḥ patram ity ādibhis tribhir
uktā kīrtanādi-rūpa-viśuddha-bhaktir arpitaiva kriyeta, na tu kṛtvārpiteti |

iti puṁsārpitā viṣṇau bhaktiś cen nava-lakṣaṇā |
kriyeta bhagavaty addhā tan manye'dhītam uttamam [BhP 7.5.19]

iti prahlāda-vākyāt | atas tathātra nokteḥ ||26||

Verse 27

यत्करोषि यदश्रसि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुम्भ्व मदर्पणम् ॥२७॥

yat karoṣi yad aśnāsi yaj juhoṣi dadāsi yat |
yat tapasyasi kaunteya tat kuruṣva mad-arpaṇam ||27||

śrīdharah – na ca patra-puṣpādikam api yajñārtha-paśu-somādi-dravyavan mad-
artham evodyamair āpādyā samarpaṇīyam | kim tarhi ? yat karoṣīti svabhāvataḥ
śāstrato vā yat kiñcit karma karoṣi | tathā yad aśnāsi | yaj juhoṣi | yad dadāsi | yat
tapasyasi tapaḥ karoṣi | tat sarvaṁ mayy arpitam yathā bhavaty evaṁ kuruṣva ||27||

madhusūdanah – kīdṛśaṁ te bhajanam tad āha yat karoṣīti | yat karoṣi śāstrād ṛte'pi
rāgāt prāptam gamanādi yad aśnāsi svayaṁ trpty-arthaṁ karma-siddhy-arthaṁ vā |
tathā yaj juhoṣi śāstra-balān nityam agnihotrādi-homaṁ nirvartayasi | śrauta-smārta-
sarva-homopalakṣaṇam etat | tathā yad dadāsi atithi-brāhmaṇādibhyo'nna-hiraṇyādi |
tathā yat tapasyasi pratisaṁvatsaram ajñāta-prāmādikā-pāpa-nivṛttaye cāndrāyaṇādi
carasi ucchṛṅkhala-pravṛtti-nirāsāya śarīrendriya-saṁghātam saṁyamayasīti vā | etac
ca sarveṣāṁ nitya-naimittika-karmaṇāṁ upalakṣaṇam | tena yat tava prāṇi-svabhāva-
vaśād vināpi śāstram avaśyambhāvi gamanāsanādi, yac ca śāstra-vaśād avaśyambhāvi
homa-dānādi he kaunteya tat sarvaṁ laukikam vaidikam ca karmānyenaiva nimittena
kriyamāṇam mad-arpaṇam mayy arpitam yathā syāt tathā kuruṣva | ātmanepadena
samarpaka-niṣṭham eva samarpaṇa-phalaṁ na tu mayi kimcid iti darśayati |
avaśyambhāvinām karmaṇāṁ mayi parama-gurau samarpaṇam eva mad-bhajanam na
tu tad-arthaṁ pṛthag-vyāpārah kaścit kartavya ity abhiprāyaḥ ||27||

viśvanāthah --- nanu ca [ārto jijñāsur arthārthi jñāni](#) ity ārabhya etāvatiṣu tvad-uktāsu
bhaktiṣu madhye khalv ahaṁ kām bhaktim karavai ? ity apekṣāyām bho arjuna
sāmprataṁ tāvat tava karma-jñānādinām tyaktum aśakyatvāt sarvotkṛṣṭāyām
kevalāyām ananya-bhaktau nādhikāro nāpi nikṛṣṭāyām sakāma-bhaktau | tasmāt tvam
niṣkāmaṁ karma-jñāna-miśrām pradhāni-bhūtām eva bhaktim kurv ity āha yat
karoṣīti dvābhyām | laukikam vaidikam vā yat karma tvam karoṣi | yad aśnāsi
vyavahārato bhojana-pānādikam yat karoṣi tat tapasyasi tapaḥ karoṣi tat sarvaṁ mayy

evāpaṇam yasya tad yathā syāt tathā kuru | na cāyaṁ niṣkāma-karma-yyoga eva, na tu bhakti-yoga iti vācyam | niṣkāma-karmibhiḥ śāstra-vihitam karmaiva bhagavaty arpyate, na tu vyavahārikam kim api kṛtam | tathaiva sarvatra dṛṣṭeḥ | bhaktais tu svātma-maṇaḥ-prāṇendriya-vyāpāra-mātram eva sveṣṭa-deve bhagavaty arpyate | yad uktam bhakti-prakaraṇa eva –

kāyena vācā manasendriyair vā
buddhyātmanā vānusṛta-svabhāvāt |
karoti yad yat sakalam parasmai
nārāyaṇyēti samarpayet tam || [BhP 11.2.34] iti |

nanu ca juhoṣīti havanam idam arcana-bhakty-aṅga-bhūtam viṣṇūddeśayakam eva | tapasyasīti | tapo'py etad ekādaśy-ādi-vrata-rūpam eva | ata iyam ananyaiva bhaktiḥ kim iti nocyate ? satyam ananyā bhaktir hi kṛtvāpi na bhagavaty arpyate, kintu bhagavaty arpitaiva jñāyate | yad uktam śrī-prahlādena – śravaṇam kīrtanam viṣṇoḥ smaraṇam ity atra iti puṁsārpitā viṣṇau bhaktiś cen nava-lakṣaṇā kriyeta [BhP 7.5.18-19] ity asya vyākhyā ca śrī-svāmi-caraṇānām bhagavati viṣṇau bhaktiḥ kriyate, sā cārpitaivaa satī yadi kriyeta, na tu kṛtā satī paścād arpyate ity ataḥ padyam idam na kevalāyām paryavased iti ||27||

baladevaḥ – satatam ity ādibhir nirapekṣāṇām bhaktir mayā tvām praty uktā | tvayā tu pariniṣṭhitena kīrtanādikām bhaktim kurvatāpi loka-saṅgrahāya nikhila-karmārpaṇān mamāpi bhaktiḥ kāryeti bhāvenāḥ yad iti | yat tvām deha-yātrā-sādhakam laukikam karma karoṣi, yac ca deha-dhāraṇārtham annādikam aśnāsi, tathā yaj juhoṣi vaidikam agnihotrādi-homam anuṣṭhasi, yac ca sat-pātrebhyo'nna-hiraṇyādikam dadāsi, pratyabdam ajñāta-durita-kṣataye cāndrāyaṇādy ācarasi, tat sarvaṁ mad-arpaṇam yathā syāt tathā kuruṣva | tena man-nimittasyāsya lokasya saṅgrahāt tvayi mat-prasādo bhūyān bhāvīti | na ceyaṁ sarva-karmārpaṇa-rūpā bhaktiḥ sa-niṣṭhānām iti vācyam, tair vaidikānām eva tatrārpyamāṇāt | kintu pariniṣṭhitānām eveyam | tair yat karoṣi ity ādi svāmi-nirdeśena sarva-karmaṇām tatrārpaṇāt | te hi svāmino loka-saṅgraham prayāsam apaniniṣavas tathā tāny ācarantas tam prasādayantīti ||27||

Verse 28

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

śubhāśubha-phalair evaṁ mokṣyase karma-bandhanaiḥ |
saṁnyāsa-yoga-yuktātmā vimukto mām upaiṣyasi ||28||

śrīdharaḥ – evaṁ ca yat phalam prāpsyasi tat śṛṇu śubhāśubheti | evaṁ kurvan karma-bandhanaiḥ karma-nimittair iṣṭāniṣṭa-phalairmukto bhaviṣyasi karmaṇām mayi samarpitatvena tava tat-phala-sambandhānupapatteḥ | taiś ca vimuktaḥ san |

saṁnyāsa-yoga-yuktātmā saṁnyāsaḥ karmaṇām mad-arpaṇam | sa eva yogaḥ | tena yukta ātmā cittam yasya | tathābhūtas tvam mām prāpsyasi ||28||

madhusūdanah – etādṛśasya bhajanasya phalam āha śubhāśubheti | evam anāyāsa-siddhe'pi sarva-karma-samarpaṇa-rūpe mad-bhajane sati śubhāśubhe iṣṭāniṣṭhe phale yeṣām taiḥ karma-bandhanair bandha-rūpaiḥ karmabhir mokṣyase mayi samarpitaatvāt tava tat-sambandhānupapatteḥ karmabhis tat-phalaiś ca na saṁsrakṣyase | tataś ca saṁnyāsa-yoga-yuktātmā saṁnyāsaḥ sarva-karmaṇām bhagavati samarpaṇam sa eva yoga iva citta-śodhakatvād yogas tena yuktaḥ śodhita ātmāntaḥkaraṇam yasya sa tvam tyakta-sarva-karmā vā karma-bandhanair jivann eva vimuktaḥ san samyag-darśanenājñānāvaraṇa-nivṛtṭyā mām upaiṣyasi sāksāt-kariṣyasi aham brahmāsmīti | tataḥ prārabdha-karma-kṣayāt patite'smin śarīre videha-kaivalya-rūpam mām upaiṣyasi | idānīm api mad-rūpaḥ san sarvopādhi-nivṛtṭyā māyika-bheda-vyavahāra-viṣayo na bhaviṣyasi arthaḥ ||28||

viśvanāthaḥ --- śubhāśubha-phalair anantaiḥ karma-rūpair bandhanair vimokṣyase | [bhaktir asya bhajanam | tad ihāmutropādhi-nairāsyenaivāmuṣmin manaḥ-kalpanam | etad eva ca naiṣkarmyam](#) [GTU 1.14] iti śruteḥ | saṁnyāsaḥ karma-phala-tyāgaḥ sa eva yogas tena yukta ātmā mano yasya saḥ | na kevalam mukta eva bhaviṣyasi api tu vimukto mukteṣv api viśiṣṭaḥ san mām upaiṣyasi sāksāt paricaritum man-nikaṭam eṣyasi –

[muktānām api siddhānām nārāyaṇa-parāyaṇaḥ](#)
[sudurlabhaḥ praśāntātmā koṭiṣv api mahāmune](#) || [BhP 6.14.5] iti smṛteḥ |

[muktim dadāti karhicit sma na bhakti-yogam](#) [BhP 5.6.18] iti śukokteḥ |

mukteḥ sakāśād api sāksān mat-prema-sevāyā utkarṣo'yam eveti bhāvaḥ ||28||

baladevaḥ –īdṛśa-bhakteḥ phalam āha śubheti | evam man-nideśa-kṛtāyām sarva-karmārpaṇa-lakṣaṇāyām bhaktau satyām karma-rūpair bandhanais tvam mokṣyase | kīdṛśair ity āha śubhetiṣṭāniṣṭa-phalais tat-prāpti-pratīpaiḥ prācīnair ity arthaḥ | kīdṛśas tvam ity āha saṁnyāseti mayi karmārpaṇam saṁnyāsaḥ | sa eva citta-viśodhakatvād yogas tad-yukta ātmā mano yasya saḥ | na kevalam mukta eva karmabhir bhaviṣyasi api tu vimuktaḥ san mām upaiṣyasi | mukteṣu viśiṣṭaḥ san mām sāksāt sevituram mad-antikam prāpsyasi ||28||

Verse 29

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥

samo 'ham sarvabhūteṣu na me dveṣyo 'sti na priyaḥ |

ye bhajanti tu mām bhaktyā mayi te teṣu cāpy aham ||29||

śrīdharah – yadi bhaktebhya eva mokṣam dadāsi nābhaktebhyas tarhi tavāpi kim rāda-dveṣādi-kṛtam vaiṣamyam asti ? nety āha samo’ham iti | samo’ham sarveṣv api bhūteṣu | ato me mama priyaś ca dveṣyaś ca nāsty eva | evam saty api ye mām bhajanti te bhaktā mayi vartante | aham api teṣv anugrāhakatayā varte | ayam bhāvaḥ – yathā agneḥ svalevakeṣv eva tamaḥ-śītādi-duḥkham apākurvato’pi na vaiṣamyam | yathā vā kalpa-vṛkṣasya | tathaiva bhakta-pakṣa-pātino’pi mama vaiṣamyam nāsty eva | kintu mad-bhakter evāyam mahimeti ||29||

madhusūdanaḥ – yadi bhaktān evānugrhnāsi nābhaktān | tato rāga-dveṣavattvena katham parameśvaraḥ syā iti nety āha samo’ham iti | sarveṣu prāṇiṣu samas tulyo’ham sad-rūpeṇa sphuraṇa-rūpeṇānanda-rūpeṇa ca svābhāvikenaupādhikena cāntaryāmitvena | ato namama dveṣa-viṣayaḥ prīti-viṣayo vā kaścid asti sāvitrasyeva gagana-maṇḍala-vyāpinaḥ prakāśasya | tarhi katham bhaktābhaktayoḥ phala-vaiṣamyam tatrāha ye bhajanti tu ye tu bhajanti sevante mām sarva-karma-samarpaṇa-rūpayā bhaktyā | abhaktāpekṣayā bhaktānām viśeṣa-dyotanārthas tu-śabdaḥ | ko’sau ? mayi te ye mad-arpitair niṣkāmaiḥ karmabhiḥ śodhitāntaḥkaraṇās te nirasta-samastarajas-tamo-malasya sattvodrekeṇātisvacchasyāntaḥkaraṇasya sadā mad-ākārā vṛttim upainpan-mānenotpādayanto mayi vartante | aham apy atisvacchāyām tadīya-cittavṛtttau pratibimbitas teṣu varte | ca-kāro’vadhāraṇārthas ta eva mayi teṣv evāham iti |

svacchasya hi dravyasyāyam eva svabhāvo yena sambadhyate tad-ākāram gṛhṇātīti | svaccha-dravya-sambaddhasya ca vastuna eṣa eva svabhāvo yat tatra pratiphalatīti | tathāsvaccha-dravyasyāpy eṣa eva svabhāvo yat sva-sambaddhasyākāram na gṛhṇātīti | asvaccha-dravya-sambaddhasya ca vastuna eṣa eva svabhāvo yat tatra na pratiphalatīti | yathā hi sarvatra vidyamāno’pi sāvitrah prakāśaḥ svacche darpaṇādāv evābhivyajyate na tv asvacche ghaṭātau | tāvatā na darpaṇe rajyati na vā dveṣṭi ghaṭam | evam sarvatra samo’pi svacche bhakta-citte’bhivyajyamāno’svacche cābhakti-citte ’nabhivyajyamāno’ham na rajyāmi kutracit | na vā dveṣmi kaṁcit | sāmagrī-maryādayā jāyamānasya kāraysāparyanuyojayatvāt | vahnivat kalpa-taruvac cāvaiṣamyam vyākhyeyam ||29||

viśvanātha – nanu bhaktān eva vimuktīkṛtya svaṁ prāpayasi | na tv abhaktān iti cet tarhi tavāpi kim rāga-dveṣādi-kṛtam vaiṣamyam asti ? nety āha samo’ham iti | te bhaktā mayi vartante’ham api teṣu varta iti vyākhyāne bhagavaty eva sarva-jagad vartata eva | bhagavān api sarva-jagatsv vartata eveti nāsti viśeṣaḥ | tasmāt **ye yathā mām prapadyante tāms tathaiva bhajāmy aham** [Gītā 4.11] iti nyāyena | mayi te āsaktā bhaktā vartante yathā tathāhamapi teṣv āsaktā iti vyākhyeyam | atra kalpa-vṛkṣādi-dṛṣṭāntas tv ekāmsenaiva jñeyaḥ | na hi kalpa-vṛkṣa-phalākāṅkṣayā tad āsritā āsajjanti | nāpi kalpa-vṛkṣaḥ svāśriteṣv āsaktaḥ | nāpi sa āsritasya vairiṇo dveṣṭi | bhagavāms tu svabhakta-vairiṇam svahastenaiva hinasti | yad uktam **prahrādāya yadā druhyed dhanisye ’pi varorjitam** [BhP 7.4.28] iti kecit tu tu-kārasya bhinnopakramārthatvam ākhyāya bhakta-vātsalya-lakṣaṇam tu vaiṣamyam mayi vidyata eveti tac ca bhagavato bhūṣaṇam, na tu dūṣaṇam iti vyācakṣate | tathā hi bhagavato bhakta-vātsalyam eva prasiddham | na tu jñāni-vātsalyam yogi-vātsalyam vā, yathā hy anyo janaḥ sva-dāseṣv

eva vatsalo nānya-dāseṣu, tathaiiva bhagavān api sva-bhakteṣv eva vatsalo na rudra-bhakteṣu nāpi devī-bhakteṣv iti ||29||

baladevaḥ -- nanu bhaktān eva vimocyāntikam nayasi | nābhaktān iti tavāpi kim sarveśvarasya rāga-dveṣa-kṛtān vaiṣamyam asti ? tatrāha samo'ham iti | deva-manuṣya-tiryak-sthāvarādiṣu jātyākṛti-svabhāvair viṣameṣu sarveṣu bhūteṣu tat-tat-karmānugūnyena sṛṣṭi-pālana-kṛt sarveśvaro'ham samah parjanya iva nānā-vidheṣu tat-tad-bījeṣu, na teṣu me ko'pi dveṣyaḥ priyo vety arthaḥ | bhaktānām abhaktebhyo viṣesaṁ bodhayitum iha tu-śabdaḥ | ye tu mām bhajanti śravaṇādi-bhaktibhir anukūlayanti, te bhaktyānuraktyā mayi vartante | teṣv aham ca sarveśvaro'pi bhaktyā varte, maṇi-suvarṇa-nyāyena bhagavato'pi bhakteṣu bhaktir asti | **bahgavān bhakta-bhaktimān** ity ādi śrī-śuka-vākyād iti premṇā mitho vartana-viṣeṣo darśitaḥ | anyathā tv aviṣeṣāpattiḥ | tasya pratijñā tv idṛśy evāvagamya te **ye yathā mām** ity ādinā | kalpa-druma-dṛṣṭānto'py atrāmsika eva | tatra mithaḥ prītya-apratiteḥ pakṣapātāpratiteḥ ca | tathā ca sarvatrāviṣame'pi mayi svāśrita-vātsalya-lakṣaṇān vaiṣamyam astīty uktam | evam āha sūtrakāraḥ **upapadyate cābhyupalabhyate ca** [Vs 2.1.37] iti |

nanu bhakter api karmatvānusāreṇa teṣu tad-vātsalyān na tal-lakṣaṇe tad iti | cen maivam etat | svarūpa-śakti-vṛtter bhakteḥ karmānyatvāt | śrutis ca **sac-cid-ānandaikarase bhakti-yoge tiṣṭhati** [GTU 2.78] iti | na ca svarūpa-prayuktatvād dūṣaṇam etad iti vācyam | guṇa-śreṣṭhatvena stūyamānatvāt ||29||

Verse 30

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

api cet sudurācāro bhajate mām ananya-bhāk |
sādhur eva sa mantavyaḥ samyag vyavasito hi saḥ ||30||

śrīdhara: api ca mad-bhakter evāyam avitarkyam prabhāva iti darśayann āha api ced iti | atyantam durācāro'pi naro yadyap aprthaktvena pṛthag-devatāpi vāsudeva eveti buddhyā devatāntara-bhaktim akurvan mām eva parameśvaraṁ bhajate tarhi sādhuḥ śreṣṭha eva sa mantavyaḥ | yato'sau samyag-vyavasitaḥ parameśvara-bhajanenaiva kṛtārtho bhaviṣyāmīti śobhanam adhyavasāyam kṛtavān ||30||

madhusūdanaḥ –kim ca mad-bhakter evāyam mahimā yat same'pi vaiṣamyam āpādayati śṛṇu tan-mahimānam api ced iti | yaḥ kaścit sudurācāro'pi ced ajāmilādir ivānanya-bhāk san mām bhajate kutaścid bhāgyodayāt sevate sa prāg asādhur api sādhu eva mantavyaḥ | hi yasmāt samyag-vyavasitaḥ sādhu-niścayavān saḥ ||30||

viśvanātha : sva-bhakteṣv āsaktir mama svābhāviky eva bhavati, sā durācāre'pi bhakte nāpayāti | tam apy utkṛṣṭam eva karomīty āha api ced iti | sudurācāraḥ para-hiṁsā para-dāra-para-dravyādi-grahaṇa-parāyaṇe'pi mām bhajate cet, kīdṛg-bhajanavān ity

ata āha, ananya-bhāk matto'nya-devatāntaram | mad-bhakter anyat karma-jñānādikam,
mat-kāmanāto'nyām rājyādi-kāmanām na bhajate, sa sādhuḥ |

nanv etādṛṣe kadācāre drṣṭe sati, katham sādhutvam ? tatrāha, mantavyo mananīyaḥ |
sādhutvenaiva sa jñeya iti yāvat | mantavyam iti vidhi-vākyam anyathā pratyavāyaḥ
syāt | atra mad-ājñāiva pramāṇam iti bhāvaḥ |

nanu tvām bhajate ity etad-amśena sādhuḥ para-dārādi-grahaṇāmśenāsādhuś ca sa
mantavyas tatrāha eveti | sarveṇāpy amśena sādhuḥ eva mantavyaḥ | kadāpi
tasyāsādhutvam na draṣṭavyam iti bhāvaḥ | samyag vyavasitam niścayo yasya saḥ |
dustyajena sva-pāpena narakam tiryag-yonir vā yāmi aikāntikam śrī-kṛṣṇa-bhajanam
tu naiva jihāsāmīti sa śobhanam adhyavasāyam kṛtavān ity arthaḥ ||30||

baladevaḥ – mama śuddha-bhakti-vaśyatā-lakṣaṇaḥ svabhāvo dustyaja eva | yad aham
jugupsita-karmaṇy api bhakte'nurajyaṁ tam utkarṣayāmīti pūrvārtham puṣṇann āha
api ced iti | ananya-bhāk janaś cet sudurācāro'tivigarhita-karmāpi san mām bhajate
mat-kīrtanādibhir mām sevate tad api sa sādhuḥ eva mantavyaḥ | matto'nyām devatām
na bhajty āśrayatīti mad-ekāntī mām eva svāminam parama-pumartham ca jānann ity
arthaḥ | ubhayathā vartamāno'pi sādhutvena sa pūjya iti bodhayitum eva-kāraḥ | tasya
tathātve manane mantavya iti sva-nideśa-rūpo vidhiś ca darśitaḥ | itarathā pratyavāyād
iti bhāvaḥ | ubhayathāpi vartamānasya sādhutvam evety atroktam hetum puṣṇann āha
samyag iti | yad asau samyag-vyavasito mad-ekānta-niṣṭhā-rūpa-śreṣṭha-niścayavān ity
arthaḥ | evam uktaṁ **nārasimhe**—

bhagavati ca harāv ananya-cetā
bhṛśam alino'pi virājate manuṣyaḥ |
na hi śaśa-kaluṣa-cchaviḥ kadācit
timira-parābhavatām upaiti candraḥ || iti ||30||

Verse 31

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शङ्कान्तिं निगच्छ ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

kṣipram bhavati dharmātmā śaśvacchāntim nigacchati |
kaunteya pratijānīhi na me bhaktaḥ praṇasyati ||31||

śrīdharah – nanu katham samīcinādhyavasāya-mātreṇa sādhuḥ mantavyaḥ ? tatrāha
kṣipram iti | sudurācāro'pi mām bhajan śighram dharmā-citto bhavati | tataś ca śaśvac-
chāntim cittopaplavoparama-rūpām parameśvara-niṣṭhām nitarām gacchati prāpnoti |
kutarka-karkaśa-vādino naitātmanyarann iti śaṅkākulam arjunam protsāhayati he
kaunteya paṭahādi-mahā-ghoṣa-pūrvakam vivadamānām sabhām gatvā bāhum
utkṣipyā niḥśaṅkam pratijānīhi pratijñām kuru | katham ? me parameśvarasya bhaktaḥ

sudurācāro'pi na praṇāśyati | api tu kṛtārtha eva bhavatīti | tataś ca te taṁ prauḍhi-
vijṛmbha-vidhvāṁsita-kutarkāḥ santo niḥsamśayaṁ tvāṁ eva gurutvenāśrayeran ||31||

madhusūdanaḥ – asmād eva samyag-vyavasāyāt sa hitvā durācāratām kṣipram iti |
cira-kālam adharmātmāpi mad-bhajana-mahimnā kṣipram śīghram eva bhavati
dharmātmā dharmānugat-citto durācāratvaṁ jhaṭity eva tyaktvā sad-ācāro bhavatīty
arthaḥ | kim ca śāśvan nityaṁ śāntiṁ viśaya-bhogasprhā-nivṛttiṁ nigacchati nitarāṁ
prāpnoty atinirvedāt |

kaścit tvad-bhaktaḥ prāg abhyastaṁ durācāratvaṁ atyajan na bhaved api dharmātmā |
tathā ca sa naśyed eveti nety āha bhaktānukampāparavaśatayā kupita iva bhagavān |
naitad āścaryaṁ manvīthā he kaunteya niścitam evedṛśaṁ mad-bhakter mähātmyam |
ato vipratipannānāṁ purastād api tvaṁ pratijānīhi sāvajñam sa-garvaṁ ca pratijñāṁ
kuru | na me vāsudevasya bhatko'tidurācāro'pi prāṇa-saṅkaṭam āpanno'pi
sudurlabham ayogyāḥ san prārtahaymāno'pi atimūḍho'saraṇo'pi na praṇāśyati kim tu
kṛtārtha eva bhavatīti | dṛṣṭāntās cājāmila-prahlāda-dhruva-gajendrādayaḥ prasiddhā
eva | sāstraṁ ca [na vāsudeva-bhaktānām aśubham vidyate kvacit](#) iti ||31||

viśvanāthaḥ --- nanu tādṛśasyādharmināḥ katham bhajanaṁ tvaṁ grhṇāsi ? kāma-
krodhādi-dūṣitāntaḥkaraṇena niveditam anna-pānādikaṁ katham aśnāsity ata āha
kṣipram śīghram eva sa dharmātmā bhavati | atra kṣipram bhāvī sa dharmātmā śāśvac-
chāntiṁ gamiśyati aprayujya bhavati gacchatīti vartamāna-prayogāt adharma-
karaṇānantaram eva mām anusmṛtya kṛtānutāpaḥ kṣipram eva dharmātmā bhavati |
hanta hanta mat-tulyaḥ ko'pi bhakta-lokaṁ kalaṅkayann adhamo nāsti | tad vidyāṁ iti
śāśvat punaḥ punar api śāntiṁ nirvedaṁ nitarāṁ gacchati | yad vā kiyataḥ samayād
anantaram tasya bhāvi dharmātmataṁ tadānīm api sūkṣma-rūpeṇa vartata evaṁ tan
manasi bhakteḥ preveśāt yathā pīte mahauśadhi sati tadānīm kiya-kāla-paryantam
naśyad-avastho jvara-dāho viṣa-dāho vā vartamāno'pi na gaṇyata iti dhvaniḥ |

tataś ca tasya bhaktasya durācāratva-gamakāḥ kāma-krodhādyā utkhāta-damṣṭroraga-
damśavad akiñcitkarā eva jñeyā iti anudhvaniḥ | ataeva śāśvat sarvadaiva śāntiṁ
kāma-krodhādy-upaśamaṁ nitarāṁ gacchaty atiśayena prāpnotīti durācāratva-
daśāyāṁ api sa śuddhāntaḥkaraṇa eva ucyata iti bhavaḥ |

nanu yadi sa dharmātmā syāt tadā nāsti ko'pi vivādaḥ | kintu kaścīd durācāra-bhakto
maraṇa-paryantam api durācāratvaṁ na jahāti, tasya kā vārtā ity ato bhakta-vatsalo
bhagavān sa-prauḍhi sa-kopam ivāha kaunteyeti | mama bhakto na praṇāśyati | tad api
prāṇa-nāśe adhaḥpātāṁ na yāti | kutarka-karkaśa-vādino naitan manyerann iti śoka-
śaṅkā-vyākulam arjunaṁ protsāhayati he kaunteya paṭahakāhalādi-mahā-ghoṣa-
pūrvakam vivadamānānāṁ sabhāṁ gatvā bāhum utkṣipyā niḥśaṅkaṁ pratijānīhi
pratijñāṁ kuru | katham ? [me mama parameśvarasya bhakto durācāro'pi na praṇāśyety
api tu kṛtārtha eva bhavati | tataś ca te taṁ prauḍhi-vijṛmbhita-vidhvāṁsita-kutarkāḥ
santo niḥsamśayaṁ tvāṁ eva gurutvenāśrayeran](#) iti svāmi-caraṇāḥ |

nanu katham bhagavān svayam apratijñāya pratijñātum arjunam evātidideśa |
yathavāgre **mām evaiśyasi satyam te pratijñane priyo'si me** iti vaksyate | tathavātrāpi
kaunteya pratijñāne'ham na me bhaktaḥ pranaśyati iti katham noktam ? ucyate –
bhagavatā tadānim eva vicāritam bhakta-vatsalena mayā sva-bhaktāpakarṣa-leśam apy
asahiṣṇunā sva-pratijñām khaṇḍayitvāpi svāpa-karṣam aṅgikṛtyāpi bhakta-pratijñāiva
rakṣitā bahutra | yathā tatraiva bhīṣma-yuddhe sva-pratijñām apy apākṛtya bhīṣma-
pratijñāiva rakṣisyate, bahirmukhā vādino vaitaṇḍikā mat-pratijñām śrutvā hasiṣyanti
arjuna-pratijñā tu pāśāṇa-rekhaiveti te pratiyanti | ato'rjunam eva pratijñām
kārayāmi | atra etādṛśa-durācāryāpi ananya-bhakti-śravaṇād ananya-
bhaktābhidhāyaka-vākyeṣu sarvatra na vidyate'nyat-strī-putrādyāsakti-vidharma-śoka-
moha-kāma-krodhādikaṁ yatreti kupaṇḍita-vyākhyā na grāhyeti ||31||

baladevaḥ -- iti | sudurācāro'pi mām bhajan śīghram dharmā-citto bhavati | tataś ca
śāśvac- chāntim cittopaplavoparama-rūpām parameśvara-niṣṭhām nitarām gacchati
prāpnoti | kutarka-karkaśa-vādino naitātmanyerann iti śaṅkākulam arjunam
protsāhayati he kaunteya paṭahādi-mahā-ghoṣa-pūrvakam vivadamānānām sabhām
gatvā bāhum utkṣipyā niḥśaṅkam pratijānihi pratijñām kuru | katham ? me
parameśvarasya bhaktaḥ sudurācāro'pi na pranaśyati | api tu kṛtārtha eva bhavātīti |
tataś ca te tvat prauḍhi-vijrmbha-vidhvamsita-kutarkāḥ santo niḥsamāśayam tvām eva
gurutvenāśrayeran ||31||

Verse 32

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥३२॥

mām hi pārtha vyapāśritya ye 'pi syuḥ pāpayonayaḥ |
striyo vaiśyās tathā śūdrās te 'pi yānti parām gatim ||32||

śrīdharaḥ – svācāra-bhraṣṭam mad-bhaktiḥ pavitrīkarotīti kim atra citram ? yato mad-
bhaktir duṣkulān apy anadhikāriṇo'pi saṁsārān mocayātīty āha mām hīti | ye'pi pāpa-
yonayaḥ syur nikṛṣṭa-janmāno'ntyajādayo bhavēyuh | ye'pi vaiśyāḥ kevalam kṛṣyādi-
niratāḥ | striyaḥ śūdrās cāpy adhyayanādi-rahitāḥ | te'pi mām vyāpāśritya samsevya
parām gatim yānti | hi niścitam ||32||

madhusūdanaḥ – evam āgantuka-doṣeṇa duṣṭānām bhagavad-bhakti-prabhāvān
nistāram ukṭvā svābhāvika-doṣeṇa duṣṭānām api tam āha mām hīti | hi niścitam he
pārtha mām vyapāścītya śaraṇam āgatya ye'pi syuḥ pāpa-yonayo'ntyajāś tiryāṅco vā
jāti-doṣeṇa duṣṭāḥ | tathā vedādhyayanādi-śūnyatayā nikṛṣṭāḥ striyo vaiśyāḥ kṛṣyādi-
mātra-ratāḥ | tathā śūdrā jātito'dhyayanādy-abhāvena ca parama-gaty-ayogyās te'pi
yānti parām gatim | api-śabdāt prāg-ukta-durācārā api ||32||

viśvanāthaḥ --- evaṁ karmanā durācārāṇām āgantukān doṣān mad-bhaktir na gaṇayati
iti kiṁ citram ? yato jātyaiva durācārāṇām svābhāvikaṁ api doṣān mad-bhaktir na
gaṇayatīty āha mām iti | pāpa-yonayo'ntyajā mlecchā api | yad uktam—

kirāta-hūṇāndhra-pulinda-pulkaśā
ābhīra-śumbhā yavanāḥ khasādayaḥ |
ye'nye ca pāpā yad-apāśrayāśrayāḥ
śudhyanti tasmai prabhaviṣṇave namaḥ || [BhP 2.4.18] iti |

aho bata śva-paco'to garīyān
yaj-jihvāgre vartate nāma tubhyam |
tepus tapas te juhuvuḥ sasnur āryā
brahmānūcur nāma grṇanti ye te || [BhP 3.33.6-7]

kiṁ punaḥ strī-vaiśyādyaś aśuddhy-alikādimantaḥ ||32||

baladevaḥ – mahā-ghoṣa-pūrvakaṁ vivadamānānām sabhām gatvā bāhum utkṣipya
niḥśaṅkaṁ pratijānīhi pratijñām kuru sarveśvaro'ham mad-ekāntinām āgantuka-doṣān
vidhunomīti kiṁ citram ? yad atipāpino'pi mad-bhakta-prasaṅgād vidhūtāvidyā
vimucyanta ity āha mām hīti | ye pāpa-yonayo'ntyajāḥ sahaja-durācārāḥ syus te'pi mad-
bhakta-prasaṅgena mām sarveśam vasudeva-sutaṁ vyapāśritya śaraṇam āgatya parām
yogi-durlabhām gatim mat-prāptim yānti hi niścitam etat | evam āha śrīmān śukaḥ—

kirāta-hūṇāndhra-pulinda-pulkaśā
ābhīra-śumbhā yavanāḥ khasādayaḥ |
ye'nye ca pāpā yad-apāśrayāśrayāḥ
śudhyanti tasmai prabhaviṣṇave namaḥ || [BhP 2.4.18] iti |

atrāsya lokasyānityatvaṁ kaṅṭhato bruvan harir mithyātvaṁ tasya nirāsāt ||32||

Verse 33

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
खं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

kiṁ punar brāhmaṇāḥ puṇyā bhaktā rājarṣayas tathā |
anityam asukhaṁ lokam imāṁ prāpya bhajasva mām ||33||

śrīdharāḥ – yadaivaṁ tadā sat-kulāḥ sad-ācārāś ca mad-bhaktāḥ parām gatim yānti iti
kiṁ vaktavyam ity āha kiṁ punar iti | puṇyāḥ sukṛtino brāhmaṇāḥ | tathā rājānaś ca ta
rṣayaś ca kṣatriyāḥ | evaṁ bhūtāḥ parām gatim yāntīti kiṁ punar vaktavyam ity arthaḥ
| atas tvam imāṁ rājarṣi-rūpaṁ dehaṁ prāpya labdhvā mām bhajasva | kiṁcānityam

adhruvam asukham sukha-rahitam cemaṁ martya-lokaṁ prāpya anityatvād vilambam akurvan asukhatvāc ca sukhārtham udyamaṁ hitvā mām eva bhajasvety arthaḥ ||33||

madhusūdanaḥ – evaṁ cet puṇyāḥ sadācārā uttama-yonayaś ca brāhmaṇās tathā rājarṣayaḥ sūkṣma-vastu-vivekinaḥ kṣatriyā mama bhaktāḥ parāṁ gatim yāntīti kim punar vācyam atra kasyacid api sandehābhāvād ity arthaḥ | yato mad-bhakter īdṛśo mahimāto mahatā pratnenemaṁ lokaṁ sarva-puruṣārtha-sādhana-yogyam atidurlabham ca mauṣya-deham anityam āśu-vināśinam asukham garbha-vāsādy-aneka-duḥkha-bahulaṁ labdhvā yāvad ayaṁ na naśyati tāvad atīśīghram eva bhajasva mām śaraṇam āśrayasva | anityatvād aukhatvāc cāśya vilambam sukhārtham udyamaṁ ca mā kāṛṣis tvam ca rājarṣir ato mad-bhajanenātmānaṁ saphalaṁ kuru | anyathā hy etādṛśam janma niṣphalam eva te syād ity arthaḥ ||33||

viśvanāthaḥ --- tato'pi kim punar brāhmaṇāḥ puṇyāḥ sat-kulāḥ sadācārās ca ye bhaktāḥ | tasmāt tvam mām bhajasva ||33||

baladevaḥ – kim iti | yady evaṁ tarhi brāhmaṇā rājarṣayaḥ kṣatriyās ca sat-kulāḥ puṇyāḥ sad-ācāriṇo bhaktāḥ santaḥ parāṁ gatim yāntīti kim punar vācyam ? nāsty atra samśaya-leśo'pi | tasmāt tvam api rājarṣir imaṁ lokaṁ prāpya mām bhajasva anityam naśvaram asukham iṣat sukham vināśiny alpa-sukhe'smin loke rājya-sprhām vihāya nityam anantānandaṁ mām upāśya prāpnuhīti tvarātra vyajyate | atrāśya lokasyānityatvam kaṅṭhato bruvaṁ harir mithyātvaṁ tasya nirāsāt ||33||

Verse 34

मन्मना भव मद्रक्ते मद्याजी मां नमस्कुरु ।
युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

man-manā bhava mad-bhakto mad-yājī mām namaskuru |
mām evaiśyasi yuktvaivam ātmānaṁ mat-parāyaṇaḥ ||34||

śrīdharaḥ – bhajana-prakāraṁ daśrayann upasaṁharati man-manā iti | mayy eva mano yasya sa man-manāḥ tādṛśas tvam bhava | tathā mamaiva bhaktaḥ sevako bhava | mad-yājī mat-pūjana-śīlo bhava | mām eva ca namaskuru | evam ebhiḥ prakārair mat-parāyaṇaḥ sann ātmānaṁ mano mayi yuktvā samādhāya mām eva paramānanda-rūpam eśyasi prāpsyasi ||34||

nijam aiśvaryam āścaryam bhakteś cādbhuta-vaibhavam |
navame rāja-guhyākhye kṛpayāvocad acyutaḥ ||

iti śrī-śrīdhara-svāmi-kṛtāyām bhagavad-gītā-ṭīkāyām subodhinyām
rāja-vidyā-rāja-guhya-yogo nāma navamo'dhyāyaḥ

||9||

madhusūdanaḥ – bhajana-prakāraṁ darśayann upasamharati man-manā bhaveti |
rāja-bhaktasyāpi rāja-bhṛtyasya putrādau manas tathā sa tan-manā api na tad-bhakta
ity ata uktam man-manā bhava mad-bhakta iti | tathā mad-yājī mat-pūjana-śīlo mām
namaskuru mano-vāk-kāyaiḥ | evam ebhiḥ prakārair mat-parāyaṇo mad-eka-śaraṇaḥ
sann ātmānam antaḥkaraṇam yuktvā mayi samādhāya mām eva paramānanda-ghanam
sva-prakāśam sarvopadrava-sūnyam abhayam eṣyasi prāpsyasi ||34||

śrī-govinda-padāravinda-makarandāsvāda-śuddhāśayāḥ
saṁsārāmbudhim uttaranti sahasā paśyanti pūrṇam mahaḥ |
vedāntair avadhārayanti paramam śreyas tyajanti bhramam
dvaitam svapna-samam vidanti vimalam vindanti cānandatām ||

*iti śrīmat-paramahaṁsa-parivrājakācārya-śrī-viśveśvara-sarasvatī-pāda-
śiṣya-śrī-madhusūdana-sarasvatī-viracitāyām śrīmad-bhagavad-gītā-
gūḍhārtha-dīpikāyām adhikāri-bhedena rāja-vidyā-rāja-guhyā-yogo nāma
navamo'dhyāyaḥ
||9||*

viśvanāthaḥ --- bhajana-prakāraṁ darśayann upasamharati man-manā iti | evam
ātmānam mano deham ca yuktvā mayi niyojya ||34||

pātrāpātra-vicāritvam sva-sparśāt sarva-śodhanam |
bhakter evātraitad asyāḥ rāja-guhyatvam iḥsyate ||
iti sārārtha-varṣiṇyām harṣiṇyām bhakta-cetasām |
gītāsu navamo'dhyāyaḥ saṅgataḥ saṅgataḥ satām ||
||9||

baladevaḥ – atha pariniṣṭhitasyārjunasyābhīṣṭam śuddhām bhaktim upadiśann
upasamharati man-manā iti | rāja-bhakto'pi rāja-bhṛtyaḥ patnyādi-manās tathā sa tan-
manā api na tad-bhakto bhavati | tvam tu tad-vilakṣaṇa-bhāvena man-manā mad-
bhakto bhava | mayi nīlotpala-śyāmalatvādi-guṇavati vasudeva-sūnau sva-svāmitva-
sva-pumarthatva-buddhyānavacchinna-madhu-dhārāvāt satatam mano yasya saḥ |
tathā mad-yājī tādrśasyātimātra-priyasya mamārcane nirato bhava | tādrśam mām
atipremṇā namaskuru daṇḍavat praṇama | evam ātmānam mano deham ca yuktvā mayi
nivedya mat-parāyaṇo mad-ekāśrayaḥ san mām upaiśyasi | eṣā bhaktir arpitaiva
kriyeteti bodhyam ||34||

pātrāpātra-dhiyā sūnyā sparśāt sarvāgha-nāsinī |
gaṅgeva bhaktir eveti rāja-guhyam iha smṛtā ||

*iti śrīmad-bhagavad-gītopeniṣad-bhāṣye navamo'dhyāyaḥ
||9||*

